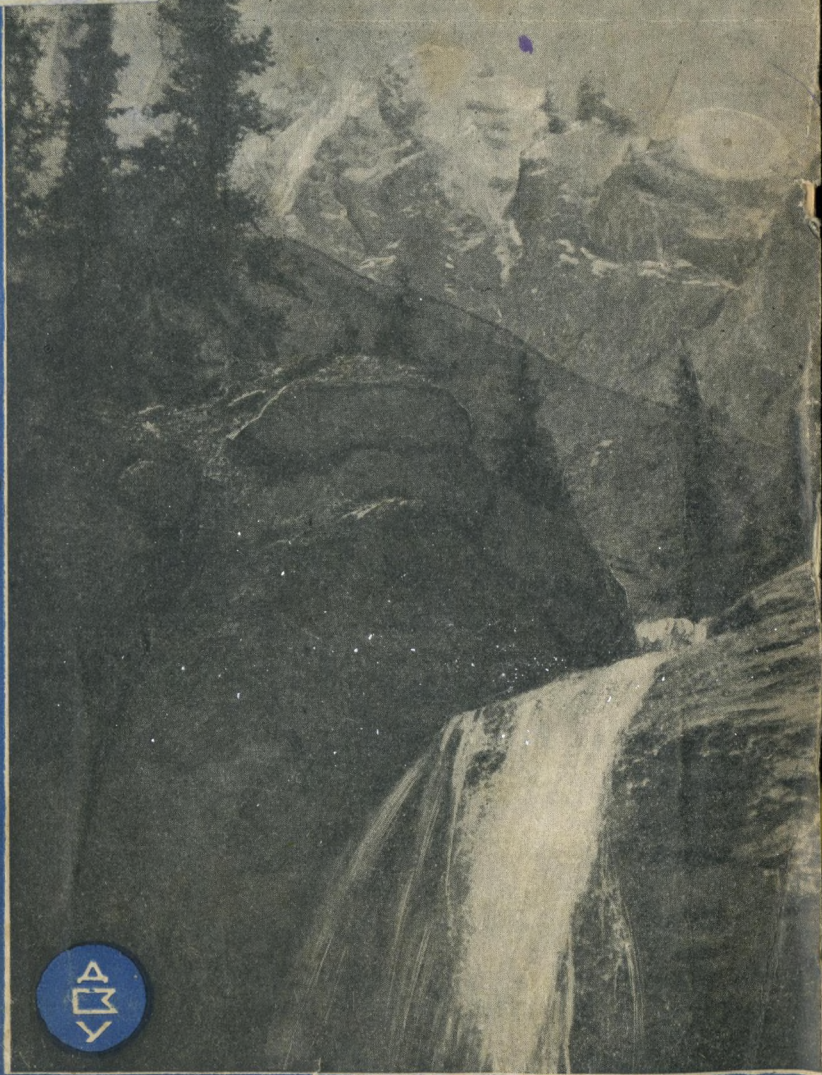

ІВ. БАГМУТ

ПОДОРОЖ ДО НЕБЕСНИХ ГІР

Бережіть книгу

Не перегинайте книги, читаючи

Не загинайте сторінок—користуйтеся закладкою

Не робіть написів на книзі

Не мочіть пальців слиною, перегортаючи книгу

Загортайте книгу в папір.

Українська Книжкова Палата

Ів. БАГМУТ

ПОДОРОЖ ДО НЕБЕСНИХ ГІР

НОТАТКИ ТУРИСТА
ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО ТІНЬ-ШАНУ

ФОТО С. ШИМАНСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі українського друку», «Картковій репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати.

Дніпропетровське, літо-друкарня
ім 25 р. ВКП Поліграфтресту.
Зам. 5468.

ПЕРЕДМОВА

Звичайно уява про Середазійську природу будить картини заллятих сонцем безводних солонцюватих степів, палючих піщаних пустель, з неодмінними караванами верблюдів і екзотичними містами в штучно зрошених місцинах. А проте, автор веде читача гірськими ущелинами і переходами в царство льоду й вічного снігу.

Величезні простори Середньої Азії з погляду географічного являють собою найразючіші контрасти. Поруч неосяжного мертвого степу здіймаються до самого неба снігові шпилі і пасма гір, а між ними на соковитих зелених долинах пасеться худоба і с'як - так господарюють мандрівні народи. Такий Тіень - Шан або «Небесні гори», що простяглися на 2000 км. між 40° і 46° північної широти, саме на кордоні між нашим і китайським Туркестаном. З трьох боків Тіень - Шан облямований схилами: з півночі з ним межує Джунгарський степ, з півдня — долина річки Тарим і пустеля Такла - Макан, із заходу — Арало - Каспійські степи, а на схід відноги Тіень - Шану нижчають уже в Монголії.

У центральній частині Тіень - Шану розташовані грандіозні горбовини, що утворюють масив Хан-Тенгірі. Плбща всього масиву має понад 200 км. у

широтнім напрямі (між переходами Бедель і Музарт) і 180 км. у довготнім напрямі між с. Охотничим з півночі і Ак-су з півдня. У центрі цього масиву, на льодороздільному пасмі величезного льодовика Інильчек, на самім китайськiм кордоні, з півночі підноситься над усіма пасмами й верхів'ями гострий шпиль — Хан-Тенґрі або «Цар Духів». Його крутоспадні контр-форси і зовсім прямовисні схили роблять цей шпиль майже неприступним.

Не зважаючи на величезний інтерес до Центрального Тінь-Шану і масиву Хан-Тенґрі, цей масив досліджено надзвичайно мало, при тому дослідження ці дуже давні. Перший з російських мандрівників дійшов до верхів'я річки Сариджасу 1857 р. П. П. Семенов, а за тридцять років після нього, 1886 року — гірничий інженер І. В. Ігнат'єв, що був на чолі експедиції Російського Географічного Товариства. 1902 року Оттун-Куєлю-Сариджас відвідує експедиція професора В. В. Сапожнікова разом з гамбурзьким географом д-ром Фрідріхсеном.

З чужоземців у центральнім Тінь-Шані були: угорець д-р Аль-Масі 1899 року (зоологічна експедиція), італієць кн. Чезаре Борґезе 1900 року (горяноальпійські горбовини) і мюнхенський географ, видатний альпініст д-р Мерцбахер 1902-03 р. (геологічна й альпіністична експедиція); Мерцбахер проходить далі за всіх і, вісімнадцять місяців пошукавши подступу до Хан-Тенґрі, доходить кінець-кінцем льодовиком Інильчек до самого підніжжя шпилю. Наприкінці 1906 року басейн Сариджасу відвідав угорський геолог Прінц.

Малу досліджуваність масиву Хан-Тенгі з'ясовують віддаленням і трудністю маршруту, що проходить у кінцевій своїй частині високими сніговими переходами й великими льодовиками. Маршрут цей потребує не тільки спеціального устаткування, а й неодмінного знання техніки вилазити на гори.

Цей факт відзначив проф. Мушкетов («Геологические очерки Туркестана», Акад. Наук, 1928 р.), «Глаціологічне дослідження, — говорить він, — неможливе без певного альпіністичного тренування, цілковита відсутність якого у російських мандрівників часто дуже зле позначається на успіхах їхніх замірів і спричинилася до прикрих, але справедливих нарікань чужоземців.

Із цього погляду треба всіляко заохочувати й підтримувати організацію гірничих товариств і клубів у Туркестані, хоч би суто-спортивного туристського характеру, бо тільки за їхньою допомогою можна потроху підготувати кадри альпіністів; використовуючи їх, російська наука зможе завоювати тимчасом неприступне для неї снігове туркестанське громаддя».

Справді, жодна із згаданих експедицій, oprіч експедиції Мерцбахера, не зважувалась далеко просовуватись велетенськими льодовиками; всі вони закінчували свої маршрути або в долині Сариджас, або в долині Інильчек. Щоб далі просовуватись, конче потрібно було знати техніку підймання на гори, а так само потрібне тренування у високогоряних мандрівках.

1929 року Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства доручила авторові цієї передмови організувати експедицію до Хан-Тенгі, щоб докладно

опрацювати на місці маршрут в цей малопрístupний край. Експедиційна група, куди входив також і автор «Подорожі до Небесних гір», виїхавши на початку червня з Харкова, вже в липні, не зважаючи на чималі труднощі, змогла пробитись до самого серця Центрального Тіень-Шану — до льодовика Інильчек, і ним просунулась аж до східнього закінчення льодороздільного пасма цього льодовика, до контр-форсів шпиля Хан-Тенґрі, до місцевості, яка на двоверстовій топографічній мапі Середньої Азії подана «білою плямою». Далі просуватись не дав снігопад, лявини та нестача продуктів, щоб переждати на льодовику негоду.

Маршрут згаданої експедиції, побут, господарство і природа тих районів, де побувала експедиція, подорожні зустрічі і деякі лихі пригоди експедиції були авторові за матеріал для його дорожніх нарисів «Подорож до Небесних гір».

Д. член ВУНАС *М. Погребецький*

Від Москви до Ташкенту. — Зустріч з земляками. — Аральське море. — 40° за Реомюром. — Жінки з закритими обличчями

Потяг вирушив з Харкова... Проїжджаємо Москву, Сизрань, Самару, Оренбург. Вже перед Оренбургом починається степ. Він стелеться на тисячу кілометрів, але скрізь однаковий, з вигорілою сірувато-жовтою травою, з сірувато-жовтим ґрунтом, з сірувато-жовтою худобою. Усе сірувато-жовте, навіть небо й те цього коліру.

Дерев немає, села, що де-не-де трапляються, стоять голі й здаються купою глини серед необмеженого степового простору.

Земля порепалась від спеки, дощів майже не буває.

А навесні цей степ — зелений килим, розквітчаний різнобарвними яскравими квітами. Та весна тут буває не довго: кілька тижнів і зразу ж гарячі вітри й сонце випалюють усе, залишають лише куці колючої дерези, полину, верблюжої колючки.

Потяг мчить добу, другу, а ця одноманітна картина весь час перед очима.

Інколи трапляється невеличкий табунець верблюдів, що жують суху траву, та отари овець десь манячать на горизонті; інколи проїде казак-верхівець і сховається в далечині та промайне група казакських юрт

з кіньми, вівцями, верблюдами, чи «європейське» село з глиняними дахами хат.

Інколи трапляються кущі й цілі зарості дерези, що хоч трохи оживляють цей одноманітний краєвид.

У кущах дерези переховуються невеличкі степові теж сірувато-жовті вовки. Казаки полюють на них верхи. 10 — 20 верхівців оточують вовка і женуть, поки він не знесилиться, а потім камчами (особливий нагай з оливом), забивають його до смерті.

За Оренбургом до нашого вагону входять два селянина — українці. Виявляється, що українців тут чимало, лише в Ак-Булатському районі їх понад 1.500 дворів. Скаржаться — немає української школи, дітям трудно вчитись у російських школах. Живуть тут херсонці, тавричани. Школи будують на 80 — 85 відсотків за свої кошти — будують з охотою, розуміють, що без школи не можна. Просять нас поклопотати в Харкові, щоб звернули увагу на них, дали допомогу культурними силами.

Розпитуємо, як живуть, як з хлібом?

Врожай цього року поганенький та тут врожаї взагалі бувають раз на 2 — 3 роки. Найкращий, найродючіший ґрунт (льос), але брак вологости, великі вітри зводять на ніщо його дорогоцінні властивості. Українці працюють «по-своєму», зовсім майже не переймають навіть і цінних з господарського боку моментів тубільського господарства, не держать, приміром, верблюдів. Верблюд коштує близько 150 карб., дуже невибагливий щодо їжі, крім тяглової сили дає прекрасну вовну (2¹/₂ карб. за кіло на місці) та не подобається європейцям.

— До його трудно привчатися. Корисна худоба, але погана, розсердиться — обригає всього.

Мотив не дуже серйозний, але що поробиш.

Інколи льосовий степ переривається пісковими кучугурами, а потім знову, й знову степ, одноманітний, сірий.

Ось під'їжджаємо до станції — Аральське море. На горизонті вирисовується велика, яскраво блакитна смуга, — це й є Аральське море. Лише через великі розміри його названо морем, справді це велике солоне озеро. Був час, коли воно сполучалося з Каспійським морем, але потім відокремилось і тепер, оточене з усіх боків пустелями, лежить мертвою водяною плямою. На станції сила риби: куреної, в'яленої, смаженої. Пудові в'ялені усачі — смачна червона риба, коштує 10 — 15 карб., є осетри, сазани й інша риба.

Ще добу поштовим потягом — і степ змінюється: вже з'являються оази з тополями, з ариками, яскравою зеленню. Від станції Ариць оази трапляються частіше й частіше, а з Ташкента йде вже суцільний оаз.

Ось Ташкент — центральне місто Середньої Азії. Спека неможлива — термометр показує 40° за Р. Узбеки ходять у білому одязі, але й вони як скупані. Наші костюми захисного коліру аж ніяк не захищають нас від спеки: піт тече по обличчю, руки мокрі, на костюмах виступають плями від поту.

Ташкент — це вже справжня Середня Азія. По вулицях течуть невеличкі ручаї (арики, відведені від річки), біля них ростуть тополі, багато чайхане — місцевих чаєнь. Двоколесі гарби запряжені одним конем. Колеса в цих гарбах 2 метри заввишки, до

горішньої частини ледве дістанеш рукою. Такі колеса тут роблять тому, що грязь буває невилазна, а коли засохне, то шляхи стають такі труські, що на звичайних колесах витрусе все нутро.

Пасажир сидить на гарбі, а візник, зігнувшись,— верхи на коняці. Їдуть поволі, як ї все робиться вже занадто поволі, по - східньому.

Мал. 1. Чайхане

На вулиці суміш різних національностей. Узбеки— місцеве населення, киргизи, таджики, європейці. Узбеки в білих костюмах, більше схожих на спідню білизну, з тубетейками на головах і підперезані спеціальними хустками. Узбечки частенько з загорнутими чачваном обличчями. Чачван— покривало з чорного кінського волосу, закриває обличчя, але самій узбечці

крізь нього видно все. Ще рік - два тому узбечок без чачвану трудно було побачити, та поволі час бере своє, і тепер жінок з закритим обличчям все меншає й меншає.

Ми поспішаємо на потяг. Докладніше познайомимося з Ташкентом, коли їхатимемо назад.

Заскакуємо в чайхане пообідати. Під повіткою стоїть великий піл, устелений повстю, на ньому по-східньому сидять узбеки — п'ють чай, їдять плов з баранячого м'яса та рижу, п'ють кумис.

Швиденько пообідавши, йдемо до потягу. Кілька хвилин, і [потяг] рушає до м. Фрунзе, колишнього Пішпеку.

Україна чи Середня Азія? — Місто - сад. — Європейці їдять без ложок. — Киргизькі красуні. — „Пожалуста, три рубля“. — „Українцы утерали свое национальное лицо“

Від Ташкенту до Фрунзе поїзд іде два дні. У вагоні чути українську мову, на рундуках привокзальних базарчиків часто побачиш українські вареники, а на вокзалах — афіші українських драматичних труп. І степ такий, як на Україні. Тільки гори на горизонті, велика спека, назва станцій, як Ауліє - Ата, або щось подібне, та киргизи й киргизька мова нагадують, що від України 4.000 кілометрів.

Села — це оази на безкрайому степу. Село — зелена пляма тополів, з-за яких не видно жодної будівлі, воно розкинулось зеленим кружалом у степу, приваблюючи до себе зір мандрівника. Ці місця

дають хліб Середній Азії. Поливані землі не бояться 40 — 50-ступневої жари, вони не потребують дощу, ніколи не залишаючи хліброба без хліба. Але, їдеш далі, і гори, що здавалися невисокими горбами, поволі виростають у могутній з сніговим верхом Олександрівський кряж. Під'їжджаємо до Фрунзе.

Міста тут взагалі не ті, що в нас. Ані здалека, ані йдучи містом, ви майже не побачите будинків. Вулиця так густо засаджена тополями, що за ними не видно нічого. Тополі утворюють живий паркан, далі — ще паркан із глини, і тільки за ним уже стоять будинки. Коли б спитали людину, що сьогодні приїхала до Фрунзе, які будинки в місті, вона не змогла б відповісти.

З обох боків вулиці течуть невеличкі ручаї — арики; це вони дають життя оцим височезним густим тополям. В ариках хлюпочуться качки, гуси, інколи поросята. З ариків беруть воду для господарських потреб, з них же проводять воду на городи.

Але ось і самий центр міста. З-за тополь видно одноповерхові будинки, криті залізом, інколи двоповерхові, частіше попадаються вивіски.

Фрунзе — не типове східне місто, але й тут усе життя на базарі. На вулицях народу майже не побачиш — люди або вдома, або на базарі. Базар живе до півдня, а потім затихає, й життя переходить до парку, де, крім страшеної пилюги, є кіно, продають на кіло морозиво, торгують яблуками й взагалі розважаються.

Ми приїхали до Фрунзе вранці і пішли шукати поснідати. На базарі немає європейських їдалень та

й взагалі на все місто є лише одна. Зате — цілі вулиці — дунганських ашхане (їдалень). Ми довго вибираємо, до якої зайти, заходимо в кухню, щоб оглянути її з боку санітарії і гігієни і з рештою спиняємося на півній «Возрождение Китая», де можна крім пляшки пива, дістати червоні помидори, дунганську локшину, кумис і пельмені (щось подібне до вареників з м'ясом). Нам подають локшину, так приправлену червоним перцем і оцетом, що обпікає рот; замість ложок — по дві палички. Ми попросили дати ложки, але знайшлося лише три, а нас було аж десять. Привчаємося їсти паличками, хоч спочатку це дуже незручно. Локшина тягнеться на півметра, вислизає з паличок: нам доводиться уважно вивчати, як їдять дунгани; з рештою секрет, як володіти паличками, дехто з нас зрозумів, і ми їмо майже «вільно».

Дунгани — це китайці, тюркського походження мусулманської віри. Підчас заколотів у Китаї вони переселилися до Росії і залишилися тут жити. Вони фахівці обробляти опій і непогані кухарі.

Ми сидимо за столом. Поруч з нами великий піл, засланий кошмами (повсть), де з ногами сидять киргизи, дунгани і п'ють чай чи їдять локшину або пельмені. Такі поли тягнуться суцільно повз усю вулицю, даючи особливий кольорит базарові. Вулицею весь час проїжджають верхівці серйозні, зосереджені, по два, по три в ряд. Частенько можна побачити киргизок з оригінальним головним убранням. Вони намотують собі на голову білої тканини так багато, що голова схожа на великий білий макортет.

Дивуєшся, як киргизи умудряються мати таке чисте біле головне вбрання, будучи страшенно брудними. Ми придивляємось і помічаємо, що в багатьох з них

Мал. 2. Киргизка в святковім головнім убранні

нафарбовані щоки, а брови в усіх наведені чорною фарбою, в деяких брови просто вибито й замість них проведено рівну чорну рису.

Ось їде киргиз на коні, а за ним «розфуфурена» жінка на корові... Таких картинок можна спостерігати чимало.

Ідемо купувати киргизькі капелюхи. Вони зроблені з досить грубої повсти, добре оберігають від палючого сонячного проміння. Вибравши каплюхи, починаємо торгуватися. «Чотири рубля». Ми переконаємо його, що це задорого, що в Ташкенті такий капелюх коштує один карбованець, що він пошитий не так, як слід, і т. ін.

— Пожалуста, дай три з половиною рубля.— Ні, це теж дорого.— «Ну, пожалуста, дай три рубля». На трьох карбованцях майстер уперся, увесь час повторюючи: «Ну, пожалуста, дай три рубля». Купили.

Ідемо представитись урядові. Голова КирЦВК був у від'їзді, і тому ми говоримо з його заступником тов. Зубовим. Основне питання в нас, як обслуговується культурно-національні потреби українського населення в Киргизії. Відповідь на це запитання нас трохи дивує. Виявляється, що «украинское население утерало свое лицо, обрусело». Питаємо, як проходить «коренізація» апарата, тобто «киргизація». Виявляється, що теж мляво, росіяни-службовці воліють розмовляти на «общепонятном языке» й не дуже захоплюються киргизькою мовою. Центр, як центр. На селах ми побачимо, как «сохранилось национальное лицо украинского населения».

Заходимо до уповнаркомпоштеля,— він же зав. фрунзенської поштової контори,— домовитися про автобус для нас. За 250 крб. нам люб'язно дають автобус і другого дня ми від'їжджаємо на Рибаче— пристань на березі оз. Ісик-Куль.

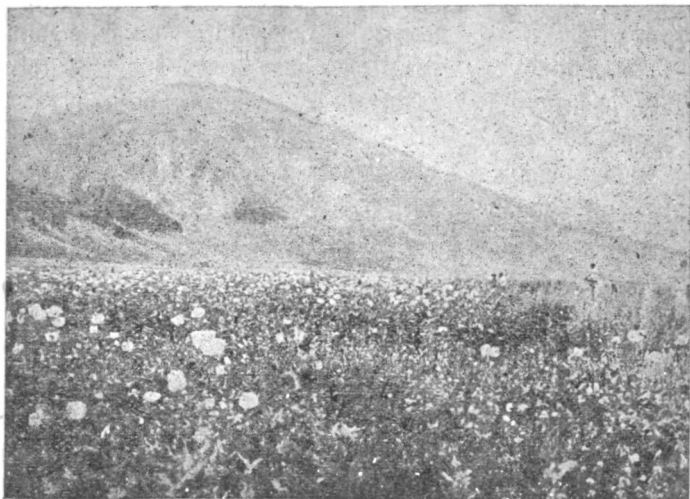
Вулиця на 90 кілометрів.— Країна куряви й тополь.— За фунт опіуму — фунт золота.— Буамська щілина.— Африка в Азії

Фрунзенський кантон — кантон європейський. Під час районування до нього ввійшли місцевості, заселені переважно європейцями, росіянами, українцями. Перші 80 кілометрів від Фрунзе до Токмака — це суцільне село, власне, не село, а довжелезна вулиця, оточена тополями з двома рядами хат. Дивно їхати автобусом чотири години підряд селом. Лише де-не-де ця «вулиця» розривається і ліворуч можна побачити річку Чу, що дає життя всьому цьому населенню. У цих місцях дощів буває дуже мало і коли б не Чу, то замість зеленого оаза, тут була б гола пустеля. Чу тече широкою долиною, розбиваючись на кілька рукавів, як і кожна гірська ріка мілка, але швидка. Лише там, де її здавлюють з обох боків стрімкі скелі, там вона робиться глибша, принаймні не показує каміння на своєму дні.

Комбінація льосового ґрунту з страшенною спекою дають таку неймовірну пилюгу, що не можна дихати. Ми вдивляємось уперед, чи не видно підводи — нашого найлютішого ворога. Ці підводи здіймають таку куряву, що в ній не видно нічого і по кілька хвилин примушують нас закривати очі й припиняти дихання.

Авто летить, залишаючи після себе хмари пилу. Хоч автобусна лінія існує тут давненько, але населення дивиться з цікавістю на машину. Дітвора зустрічає нас криком і частенько камінням. Який-небудь «європеець», або «корінний», з порваною на

пузі сорочкою й чорним від пилюки й бруду обличчям, злякано дивиться на машину й, виждавши, коли вона проїде вперед, з галасом кидається доганяти її. Дітвори на вулицях сила-силенна, видко, що європейці й корінне населення сумлінно працюють над зміною старшим. Характерно, і серед дітей, і серед дорослих з європейського населення майже не по-

Мал. 3. Опіумна плянтація

бачиш вродливої людини, навіть більше — рідко побачиш фізично здорову, зате, й особливо, діти дунган — це прекрасні екземпляри. В них виразні очі, прекрасний засмаглий колір обличчя і до того вони дуже мило реагують на появу автобуса, кидаючи в нього каміння.

Дунган у цім кантоні чимало, особливо в Токмаку — районному місті. Вони фахівці обробляти опій і мають тут свої плянтації. Крім того, вони працюють робітниками на плянтаціях європейців, що не можуть обійтися без кваліфікованих робітників «опіумщиків».

Опіум тут те, що в нас цукровий буряк — це дуже працемістка культура і дає вона чималий прибуток. Коли 1 десятина пшениці дає пересічно 54 крб. прибутку, то десятина опіуму дає 159 крб. чистого прибутку. Опіум, як відомо, є отрута і вільний продаж його заборонено; всю продукцію скуповує держава, приділяючи потім її на медичні потреби та для експорту.

Вже по дорозі до Токмаку нам інколи траплялися поля червоних, жовтих, білих квіток опійного маку. Коли тільки з'являться маківки, робітники роблять тоненькі надрізи на них, звідки витікає молоко. Це молоко загусає в бурувату масу — опій. Таких надрізів за літо роблять кілька і збирають з них пересічно 20 кілограмів опіуму з десятини. Робота з опіумом дуже важка: надрізування на головках і збирання опіуму провадиться лише в ясну погоду, а за великої спеки опіум, випаровуючи, розповсюджує навколо себе отруйні пари. Лише витривалі робітники можуть попрацювати цілий день і залишитись здоровими, звичайно, теж умовно. Потрібен тренаж і добре здоров'я, щоб працювати на плянтаціях. Мені розповідали місцеві люди, що робітник, збираючи опіум, їсть багато м'яса, інакше він не може працювати, падає отруєний.

Тепер, жалілися мені, дуже суворо щодо контра банди, ніяк майже не можна провезти опіуму до Китаю, а раніше за 2—3 місяці можна було стати

Мал. 4. Це молоко загусає в бурувату масу— опій

багатієм. Справді, спокуса велика: у нас держава приймає 1 кіло опіуму вищого ґатунку за 11 крб. з копійками, а в Китаї за кіло опіуму можна ви-

міняти 3—5 коней. Таким чином, за один пуд опіуму можна взяти табун коней в 50—60 голів. Розповідають, що контрабандистам нормально за 1 фунт опіуму в Китаї давали 1 фунт золота. Правда, карали цих контрабандистів виключно на горло. Але про контрабанду—згодом. Нам довелося потім зустрітися з нею ближче.

Виїхали за Токмак, минуло кілька сіл і вже до шляху підступили гори. З одного боку серед сірого каміння шумує Чу, з другого—голі скелі гір. В'їжджаємо в «Буамську щілину». В перекладі на нашу мову Буам—значить жіночі статеві органи. Трохи непристойна назва, але киргизи не стидаються цього. Їдемо повільніше, бо щохвилини доводиться випереджати підводи, або об'їжджати їх.

Основний засіб сполучення тут підводи і їх сила-силенна по дорозі. Ось ціла валка підвід, запряжених волами, навантажених гасом у невеликих запаяних бідонах. Це один з небагатьох шляхів, що через нього постачають гірську Киргизію і зокрема цілий Каракольський кантон фабрикатами. Серед валок з вантажем трапляються підводи з пасажирами. Вони всі однакові: двоє, троє коней, халабуда з чию *) над возом; лише над дунганськими підводами нап'ято верх не з чию, а з матерії, оздобленої китайськими малюнками. Автомобіль заважає підводчикам і вони з прихованою злістю дивляться на свого дужого конкурента. З підвід виглядають пасажири і мабуть заздрять нам. Обдавши їх хмарою пороху, ми їдемо далі.

*) Чий—рослина.

Ось гори обступили вже нас з обох боків і з кожною хвилиною стають вищі і стрімкіші. Буамська щілина невідома у нас мабуть лише тому, що сюди не вислали жодного видатного поета, а то, не зважаючи на її назву, її безперечно спопуляризували б не гірше Дар'ялу.

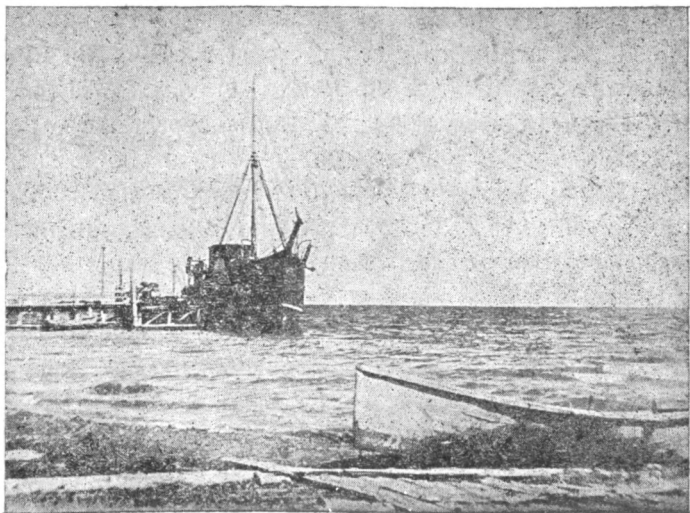
Зупинка. Тут є гірський ресторан і готель. Правда, готель міститься в юрті, а ресторан — у глиняній халупі, але стомлені пасажери раді всьому. Ми їмо нашвидку пельмені, п'ємо кумис, оглядаємо «караван-сарай» і їдемо далі. Караван-сарай тут — це просто камінна загорожа, що править за постійний двір. Раніше, коли цим шляхом ганяли великі гурти скоту, він працював добре. Тепер умови змінились і він поволі розвалюється.

Надвечір під'їжджаємо до Рибачого. Сонце зайшло, лише на верхів'ях гір проміння ще не згасло. В даліні перед нами видно якусь гору, що нагадує африканську Кіліманджаро, а місцеві вози з нап'ятим верхом так подібні до бурських у південній Африці... В'їжджаємо в Рибаче.

1600 метрів над рівнем моря.— Тепле озеро.— Курорт з юрт.— Каракол.— „Українізація“ в Караколі

Десятків зо два поганеньких халуп, жодного деревця. 1.600 метрів на рівнем моря дають себе відчутти. Холодно. Починає накрапати дощ. Ми йдемо переночувати на постійний до «руського», — який, як виявилось, є чистокровний українець, — щоб завтра сісти на пароплав.

Прокинувшись, ми не впізнали краєвиду: гори, що вчора сіріли на горизонті, були білі від снігу, а темна пляма озера Ісик - Куль виблискувала найчистішою блакиттю, навіть глиняні хатки виглядали чепурнішими й охайнішими під ласкавим сонячним промінням. Та все ж холодно. Дехто з нас пішов по-

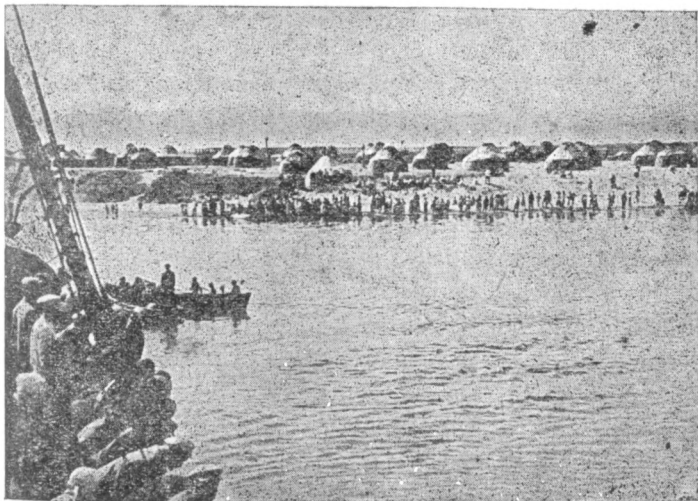
Мал. 5. Ісик - Куль

купатись у «Теплім озері» (Ісик - Куль — Тепле озеро) хоч вода, правда, не дуже тепла, вірніше холодна, і таки досить холодна. Ми нашвидку обмиваємось від токмакського пилу і, дрижачи, біжимо до хати.

Цілий день тиняємось по селу, лише ввечері сідаємо на «Прогрес Киргизстана», що за 10—12

годин мусить нас перевезти до Караколу, на тім боці Ісик - Куля.

Ісик - Куль вузьке (кілометрів 60) і довге (182¹/₂ кіл.) озеро лежить між двома гірськими хребтами. З одного боку Кунгей - Ала - тау або по - нашому «Рябі гори, обернені до сонця», з другого — Терскей - Ала-

Мал. 6. Курорт Кой - Сари

тау — «Рябі гори, обернені від сонця». Ідеш і бачиш обидва береги. Терскей зі своїми сніговими верхів'ями підступає якраз до озера. Між Кунгеєм і озером ніби вузьенька смуга, там через сизу димку видно якісь зелені плями — це українські села. Увесь час, скільки не їдемо — туркезова вода і пасма гір з

білими верхів'ями і лише коли під'їжджаємо до Караколу Терскей відступає далі, даючи місце степові.

Тут на березі Ісик-Куль розкинувся місцевий курорт Кой-Сари (жовтий баран), де киргизи й європейці дихають свіжим повітрям, п'ють кумис, купаються і взагалі ремонтують себе. Цей курорт не подібний до наших кавказьких і кримських курортів — ні вілл, ні «храмов воздуха», навіть пристойної хати — один дерев'яний барак і кілька десятків юрт — оце й увесь курорт. Але інших помешкань і не треба — для літа юрта ідеальна будівля, а курорт літній.

На пароплаві починається метушня. Капітан, з типовим для цієї спеціальности червоним носом, дає якісь накази, фото-аматори приладжують апарати — ми приїхали в Каракол.

Насамперед відвідуємо пам'ятник Пржевальському — першому дослідувачеві Середньої Азії — пам'ятник з орлом, а поруч могила з скромним написом: «Путешественник Пржевальский» і рік.

Дванадцять кілометрів від пристані Каракол до міста з тією самою назвою ми проїжджаємо за якісь дві години.

Каракол подібний до Фрунзе, тільки менший, зате вулиці, обсажені тополями, здаються ще довшими і ще нуднішими, ідеш і не знаєш, чи це місто, чи просто лісове насадження. Різноплеменна дітвора на вулицях, здіймаючи хмари пороху, яскраво доводить, що ми в місті. Ось засмерділо паленим м'ясом, десь недалеко чути гомін стоголосої юрби, більше людей на вулиці — ми під'їжджаємо до базару. Чудова група віслюків, навантажених дровами — перше, що

впадає в око. Це надзвичайно симпатичні й милі тварини. Вони виконують різноманітну й тяжку роботу з таким спокійним і байдужим виглядом, що просто дивуєшся. На кожному кроці бачиш, як на цьому створінні, не більшому за бузівка, їде, волочачь ноги по землі, грубезний узбек, чи киргиз, безперечно важчий за самого віслюка. А віслюк, дрібно перебираючи ногами і потріплюючи вухами, покірливо везе свого пасажира, інколи навіть переходячи на ристь.

Знову цілі ряди ашхане, чайхане, шашличних. На кожному кроці вивіска про найкращу «бузу», солодку й звичайну. Навіть є ресторан. Замість вивіски на стіні виведено фарбою: «Ресторан с крепкими напитками» — зайшли пообідати, але, крім горілки й огірків, у цьому ресторані нічого немає. Радять іти в їдальню, що поруч.

Нас зустрічає офіціант на підпитку і заявляє, що їсти немає нічого. Нам здається, що йому просто ліньки подати і ми питаємо кухаря; той довго дивиться на нас п'яними очима, перепитує кілька разів; далі, наче щось згадавши, пропонує нам смажену качку, баранину, котлети. Офіціант щиро дивується, але починає готувати на стіл.

Кілька днів сидимо в Караколі, пробуємо купити коні, шукаємо провідника, але всі радять їхати на ярмарок до Каркари, де всі ці справи можна налагодити швидше і краще.

Читаємо афішу про гастролі української драматичної трупи. Іде «Тарас Бульба». Заходимо спочатку за куліси познайомитися з своїми земляками.

Режисер напрочуд гарною російською мовою запрошує нас подивитись виставу й інформує, що трупу організовано в Армавірі, що вона роз'їжджає по всій Середній Азії й користується чималим успіхом. У репертуарі: «Тарас Бульба», «Сватання на Гончарівці», «Степовий гість» і інше. Питаємо, чому не ставлять нових, сучасних українських п'єс. Виявляється, що «угождають» місцевому смаку, що потрібує української п'єси обов'язково з козацькими жупанами, з гопаком, чаркою і українською піснею.

Ми сидимо одну дію і бачимо, що п'єса цілком відповідає взятій настанові: в одній лише дії тричі п'ють горілку, тричі вибивають гопака і тричі співають «Вип'ємо, хлопці...»

Остап Бульбенко в жупані з такими короткими рукавами, що вони ледве доходять до ліктів, і з роблено лютим обличчям заспіває, зовсім ігноруючи будь-яку гармонійність, якусь стару козацьку пісню, і каракольська суспільність мліє від захоплення. Ми сумні йдемо з цієї вистави.

В Караколі нам взагалі пощастило щодо української культури. В кіні якраз демонстрували «Тараса Шевченка». Пішли туди. Ця картина нас дуже звеселила, особливо цитати з «Кобзаря» — їх, мабуть, писала людина з посвідкою про другу групу «б» по українізації. «Я пас ягнятів за селом», «латану світку з колікі знімають» і сила інших подібних перлин нагадують нам перші кроки українізації на Україні.

Але досить Караколу, це культурний центр, а ми спішимо в гори до незайманої природи, до недоступного «Царя духів» — Хан-Тенгі.

Накурився ганашу. — Киргизький кишлак. — Баї та манapi. — Опій. — „Семиречка“. — Перевал Кзил-Кияр. — „Сана - Таш“. — „Кайда - бурасин?“ —
Переправа через Каркаринку

Наймаємо підводу з вечора, щоб ранком їхати. Вже вночі нас розбудив якийсь плач і стогнання. Ми стурбовані прокидаємось, виявляється, що це плаче наш підводчик. Він накурився ганашу (суміш опіуму з тютюном) і йому вивертає кишки. Обличчя в сльозах. Він думає, що настала смерть. Даємо йому ліки, і він заспокоюється, хоч зідхання ще чути довго.

Ранком виїжджаємо. Зараз же за Караколом починаються «європейські» села. Широка долина між Кунгеєм і відлогами Тіень - Шану дала місце різним «Раздольним», «Привольним», «Отрадним», що зеленими плямами посідали серед жовтого степу, порушуючи вікову скотарську культуру, показуючи нові форми господарства — хліборобство.

З шумливих гірських ручаїв скрізь відведено арики і вони зрошують цю засушену долину. Арики і тополі, тополі і арики. Але ось якесь накопичення глини, якась брудна пляма серед зелених, ще не стиглих хлібів. Жодного дерева. Це вривається якимсь дисонансом у загальний краєвид, і ми розпитуємо візника. Виявляється, що це киргизький кишлак (село). Киргизи вже переходять до хліборобства, життєві умови примушують їх це робити.

Звикши до вільних, гірських просторів, народившись на сідлі, вони, осівши на землі, не можуть забути гір і всіма засобами прагнуть хоч на кілька

літніх місяців попасти знову до рідного оточення на джайляу (кочування з худобою літом). Щоб виїхати в гори на сирти (широкі долини з пасовиськами в горах) потрібен скот для перевозу юрти і всього господарства, а в бідноти скоту немає і бідняк або наймає в «бая» (куркуля) корову, щоб від'їхати хоч на 30 верстов на затоптані «баєвим» скотом пасо-

Мал. 7. Українське село «Аксуйка» або Тепло-
ключинське

виська, або сидить у кишлаку, доглядаючи за посівом, сінокосом, хатнім господарством своїм і баєвим.

Близько від культурних центрів рідко побачиш справжніх «баїв»; вони далеко в горах, де соковита паша для баранів і коней, де ніхто не вираховує кількості худоби, і де їм можна тримати по десятку

найманих «джигітів», що пасуть їхні табуни й отари і живуть в їхніх юртах на правах бідних родичів. Та що далі, то більше всі ці бідні родичі розуміють свої інтереси і баям досить дорого доводиться розплачуватись за свою «підтримку» бідноти.

Бай в Киргизії ще дужий. Вкупі з «манапом»—киргизькою шляхтою (найстарший в роді та його родина)

Мал. 8. Киргизька зимівка

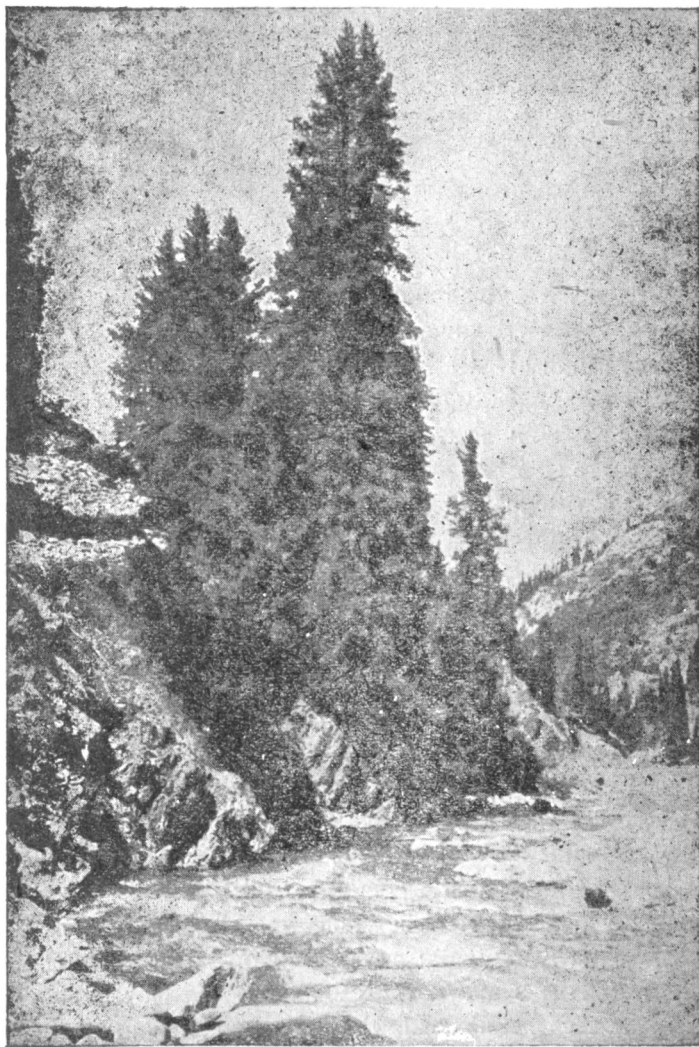
інколи він умудряється взяти в свої руки і кишлячну чи аульну раду. Розповідають про випадок у Тонській волості, коли баї тримали в руках увесь апарат влади. Суддя що доводився родичем баєві, систематично заганяв до Бупру всіх робітників партійного і держапарату, що провадили боротьбу з байством.

І це тяглося кілька років, аж поки викрили і рo-
зiгнали це гадюче гніздо.

Та такі випадки і не дивні за 100 — 200 кіломет-
рів від окружного, а то й районного центру, в місцях,
де відсоток письменних не перевищує 1-го, де ще
можливі випадки, коли за «неписьменного голову ви-
конкому бармака прикладає секретар» (бармак - палець,
його прикладають замість підпису неписьменні).

З обох боків нас — гори. Праворуч високі стрімкі
з білими сніговими верхів'ями, ліворуч — округлі па-
горки і десь далеко за ними ледве вирисовується з
сизуватої димки Кунгей - Ала - тау. З гір вириваються
міленькі, але бистрі річки, що дають життя тутеш-
ньому європейському населенню! — воду для поливання
нив. Глибокі стрімкі долини цих гірських річок гу-
сто поросли тіньшанською ялиною, що так нагадує
кримський кипарис: пірамідальна, висока, струнка з
густо переплетеним гіллям. Та ялина лише в доли-
нах та на північних схилах гір. Вона оживляє місце-
вість, прикрашує цей одноманітний краєвид з гір,
покрытих напіввигорілою буруватою травою.

Вище в горах, у долинах річок киргизські зимів'я:
кілька юрт, землянок, інколи щось подібне до хати.
У цих самих долинах селянські пасіки літівки. Шу-
каючи пастівників для скоту, європейці перейняли
дещо в киргизів; вони переганяють скот, птицю тощо
в якусь затишну долину з доброю травою, придатну
для пасіки, будують хатку і ціле літо живуть тут,
вигодовуючи скот, щоб на зиму перебраться в село,
де частина їхньої родини обробляла землю, викону-
вала сільсько-господарські роботи.

Мал. 9. Тіеньшанська ялина

Дорога ввесь час іде вгору. Коні ступають поволі, і візник розважає нас, оповідаючи про киргизьке повстання 1916 року, коли було попалено майже всі європейські села в окрузі, чимало перебито «руських», відібрано в них худобу і вигнано на якийсь час із цих благодатних місць.

Його теж було тяжко поранено та спалено все подвір'я, але це якось забулось, вивітрилось і в нього, навіть хоч і по-своєму «скривдженого», лишився в пам'яті лише жах розправи царського уряду з повстанцями - киргизами, коли їх, не зважаючи на вік і стать, пачками розстрілювали, вішали, катували.

Та це в минулому. А тепер... тепер киргизів теж вважається за людей. Вони мають усі людські права, в них не можна відбирати пастівники, не можна їх бити, не несучи за це карної відповідальності, не можна взяти і загнати коняку, або примусити майже безплатно працювати на себе.

Другий візник, що підійшов до нас прикурити, встряв у розмову.

— Ну, як же ви, мирно живете тепер з киргизами?— запитуємо ми.

— Та мирно, може б коли й немирно було, та... советська власть...

Ми починаємо йому лекцію про шкоду національної ворожнечі серед трудящих. Він уважно слухає, притакує, але раптом вся його увага переноситься до калюжі на шляху. Він якусь хвилину дивиться в одну точку, потім з вигуком «семиречка» зстрибує з візка й кидається до калюжі. Ми побачили причину його раптової ексцентричності—це була шийка пляшки

запечатаною червоним сургучем головкою. Він витяг пляшку з болота, лагідно й ніжно витер її, стукнувши в денце так, що корка вилетіла за півгін від підводи, усміхаючись до вух, почав дякувати неуважних подорожніх, що загубили таку цінну річ, і жалкувати, що загубили вони її так мало. Він з любов'ю розглядав рідину на сонці і, приклавши до рота, випив майже всю чверть літра. Потім, згадавши, що він не сам, запропонував нам і, не дочекавшись відповіді, допив решту, і кинув порожню пляшку на шлях.

Уся ця пригода його так розвеселила, що, не зважаючи на те, що шлях ішов в гору, він почав лупцювати коней і, вигукуючи похвали «семиречці», з кілометр їхав галопом. Потім, поміркувавши вголос про свої розумові здібності, вирішив, що не тільки їхати скочки не слід, а краще навіть усім повставати з воза, бо ж узвіз стає стрімкішим. Дійсно ми під'їжджали до першого перевалу Кзил - Кияр (червоний камінь).

Гори зійшлися ближче, балочка над шляхом швидко перетворилась на глибоку прірву, зарослу ялиною, кущами байбарису і високою травою, а горбок з другого боку шляху виріс у цілу гору. Зайці, злякані нашими кроками, вибігали з кущів, хвилину, як заколані, дивились на нас, прудко шмигали в кущі, спурхнула стая кекелеків (гірські куріпки) і все тихо... Іти з незвички важенько. Спітнілі, виходимо на перевал.

Перед нами вкриті яскраво-зеленою травою невисокі гори, за ними синіють вищі, а зовсім в даліні видно неясні обриси ще якихось гір. На шляху багато каміння і воно заважає їхати. Інколи на шлях виходить ґрунтова вода і віз до студиці загрузає

в багнищі. Ми хочемо обійти калюжу на шляху і перестрибуємо на зелену траву обабіч шляху, але вода прискає фонтаном з-під черевиків, ноги грузнуть у болоті і нам важко вибиратися на суше, перестрибуючи з купини на купину.

Після перевалу дорога круто спускається вниз, вози котяться сами і підводчик гальмує колеса, щоб стримати рух.

Сонце зайшло, його останнє проміння ще горить на верхів'ях гір, але й воно поволі гасне. Куди не глянь, на фоні ще світлого неба темні силуети гір. Повітря враз стало вохким, потягло холодком з долини. Гуркіт підвод стих—видно, стали на'ночівлю. Тихо. Лише інколи чвакне болото під ногою необережного подорожнього та мекне вівця десь унизу на літівці.

* * *

Ранком, запрягаючи коней, візник хвалиться, що чув, як на світанку недалеко від хати «кричали» дикі кози. Їх тут чималенько, але ніколи полювати та й не так легко.

Від перевалу до Каркари—найбільшого на Казакстані і Киргизії ярмарку—залишилось кілометрів 30. По дорозі ми побачили пам'ятник глибокої старовини «Сана - Таш» (лічи - камень). Візник розповідає легенду про нього. Коли якийсь цар ішов до Індії (можливо, Олександр Македонський), він, щоб злічити своє військо, наказав кожному вояці кинути по каменю в купу. Цар був задоволений, побачивши солідну гору, де було не менше, як півмільйона камнів. Ідучи назад, він знову наказав кинути кожному салдатові по

каменю, щоб порівняти теперішню кількість війська з попередньою. В результаті цього і залишилась одна величезна купа каміння і друга невеличка купка в кілька сот раз менша за першу.

Під'їхавши до Сана - Ташу, ми з годину метушимось біля нього, обміряючи та фотографуючи його.

Долина, що нею ми їдемо, дедалі ширшає й ширшає. З обох боків гори, а спереду рівна долина і здається,

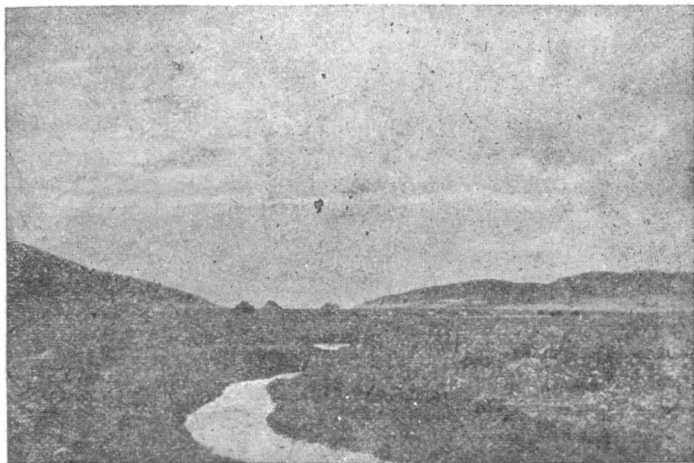

Мал. 10. «Сана - Таш».

що коли проїдеш кілька кілометрів, то почнеться широкий степ, але це тільки здається... На самій долині невисокі горбки закривають краєвид, дають цю уяву степу. Виїхавши на горбок, перед нами знову гірський краєвид, а десь у даліні майорять снігові верхів'я.

Минаємо прикордонну заставу. По дорозі все частіше й частіше зустрічаються верхівці, гурти бара-

нів, цілі родини киргизів, що прямують до ярмарку. Ми, навчившись кілька слів по-киргизькому, звертаємося з запитанням: — «Кайда бурасин?» (куди їдеш) і завжди чуємо однакову відповідь: «Каркара — джарманка» (до Каркари на ярмарок). Киргизи раді, що якісь «начальники», бож у нас одяга відмінна від селянської, розуміють їхню мову, починають жваво

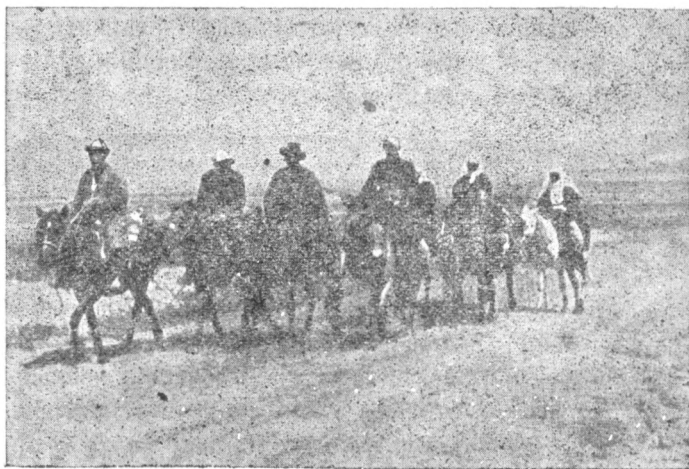

Мал. 11. Шлях до Каркари.

щось не то розповідати, не то запитувати. Нам незручно перебити їм розмову і ми, вислухавши все, що мав сказати киргиз, кидаємо йому: «Бельмейде» (не розумію). Він, посміхаючись, їде далі.

Перед Каркарою річка. Порівнюючи з іншими річками, що траплялися нам, вона досить глибока: вода доходить коняці до черева.

Перед нами переправляють цілу отару баранів. Вони мекають, збиваються в кучу, [не хочуть іти вбхід, кругом них з криком метушаться киргизи, намагаючись довгими ціпками та гарапниками загнати баранів у річку. З рештою, кілька баранів стрибають у воду, а за ними суне вся отара. Але річка дуже швидка, течія відриває цілі групи овець від отари і

Мал. 12. До Каркари... Жінки їдуть позаду.

несе їх униз. Галас і метушня погоничів збільшуються. Вівці, мотаючи в усі боки головами, неймовірно ревучи, прикладають усіх сил дістатися берега. З рештою за допомогою погоничів переправу закінчено, струсюючи воду і коливаючи важкими курдюками, вівці простують до ярмарку.

Десь у верхів'ях цієї річки рубають ліс і по ній сплавляють його вниз у степові райони. Величезні стовбури ялин швидко пропливають, наганяючи божевільний жах і на овець, і на погоничів. Але все проходить щасливо — дерева не зачепили жодного барана, не завдали ніякої шкоди.

За річкою в ранковій тумані вирисовується щогла з червоним прапором, кілька будинків і сила юрт, що скупчені в центрі, дедалі від нього розсипаються по всій долині ледве помітними білими плямами. Це — «Каркара - джарманка».

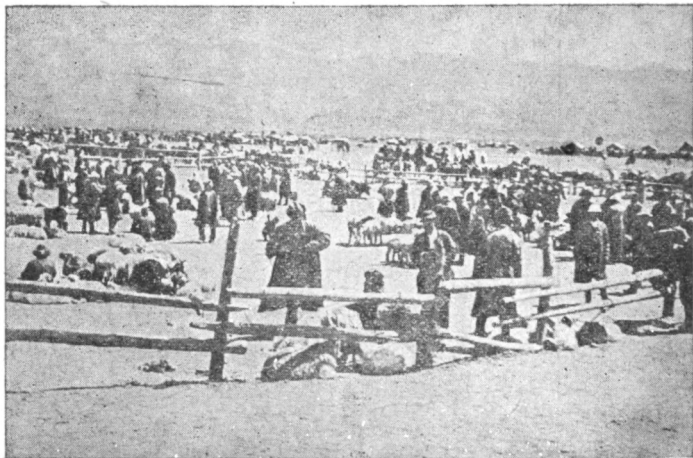
Каркара - джарманка.— Китайські коні.— Усман.- Кок - бар

Ярмарок у Каркарі триває три місяці. За цей час кочівники спродують свої лишки: баранів, коней, корів, вовну, шкіри і купують фабрикати, готують гроші для сплачування податків, придбання хліба і т. ін. Цього року обіг ярмарку дорівнює чотирьом мільйонам карбованців. Чимало нагнано скоту з Киргизії і з Казакстану, кілька тисяч голів коней пригнано з Китаю, полиці ярмаркових крамниць завалені взуттям, мануфактурою, збруєю.

Але мине три літні місяці і останню частину року в Каркарі не побачиш живої душі. Будинки стоять з позабиватими вікнами й дверима, пошта, банк, ощадкаса й інші установи, що були тут підчас ярмарку, виїжджають звідси, киргизи й казаки збирають свої юрти й їдуть геть на свої зимівки. Від ярмарку залишається лише ярмаркова площа й вона стоїть пустою

аж до середини літа, коли знову наїдуть сюди люди з крамом і кочовники з скотом.

Зараз ярмарок у розгарі. Казаки й киргизи поприганяли багато баранів, коней, гірські мисливці попривозили хутра, кооперативи повиставляли свої товари, дрібні крамарі й приватники порозташовувались з галантерією.

Мал. 13. Тут торгують баранами

На головній вулиці ярмарку не проїдеш від густого натовпу кінних ярмаркових. Вершники сунуть лавою поволі, спиняючись, розглядаючи крамниці й товари. Частенько їде цілий рід з 20 - 30 вершників з жінками й дітьми. Вони заняті розмовою, частенько спиняються, зовсім не звертаючи уваги на те, що запрудили всю вулицю й не дають проїхати іншим.

На ярмарку не лише продають і купують; тут відбуваються побачення родичів і знайомих, що живуть за сотні кілометрів одні від одних, влаштовуються

Мал. 14. Дівчинка киргизка

національні гри, «байга» (кінські перегони) і т. ін., і тому на ярмарок їде багато народу частенько лише подивитися на людей, взяти участь у змаганнях.

На ярмарок поз'їжджались і мешканці найвищих гір Киргизії, і жителі безмежних степів Казакстану; поряд з тубільцем, одягненим по-європейському, побачиш майже не зачепленого сучасною культурою киргиза на коні з гаптованим сріблом сідлом і дерев'яними стременами, високі шапки з широкою опушкою з баранячого хутра і повстяні капелюхи, жінки верхи на коровах і чоловіки на «байгових» конях.

Каркара — це вже Казакська республіка. Вона стоїть майже на кордоні з Киргизією.

У Каркарі нам треба купити коней, найняти «джигітів», тобто робітників, що дивилися б за кіньми, в'ючили б наші вантажі і виконували всяку іншу роботу.

На ярмарковій площі ми розбиваємо палатки, складаємо речі і йдемо обдивлятися ярмарок.

Дивне вражіння справляє цей ярмарок. Кілька десятків квадратних кілометрів рівної площі оточено з усіх боків горами, на захід і північ округлі невисокі без жодної деревини, на півдні і сході вони вкриті тіньшанської ялиною, все вищають і вищають, і десь губляться в блакитному небі.

Юрти, що адала здавались скупчені, справді поставлені на порядній віддалі одна від одної. Ближче до центру базару юрти урядовців — голови ярмаркому, службовців, представників торговельних організацій, червона юрта з газетами казакською мовою, брошурами і т. ін. і т. ін.

З десяток будинків, що їх можна назвати цим словом, а інші якісь халупи, або просто землянки, та люди живуть тут тільки сезон — якихсь три місяці.

Різні кустарі, крамарі, маклери, ремісники після закінчення ярмарку їдуть собі до міст чи сіл і тому не дуже турбуються за комфорт на ярмарку.

Ми заходимо до банку. Будинок на одну кімнату з облупленими стінами, всередині два службовці — оце й уся установа, а над дверима гучна вивіска — «Держбанк».

Мал. 15. Червона юрта

«Вулицями» ярмарку, що їх створюють або кооперативні крамниці або ашхане, чайхане, шашличні і інші гастрономічні, установи, нескінченною лавою сунуть ярмаркові. Усі верхи — хто на конях, хто на коровах — вони спокійно, без зайвої метушні пробиваються через цей натовп людей і коней до крамниць,

почуваючи себе серед вершників так же вільно, як ми на пішоходах серед піших. Проворно снують між ними спритні узбеки, крамарі, що понаїжджали сюди «заробити» на ярмарку. Посидівши тут кілька днів, вони з табунами коней, куплених тут, їдуть сотні кілометрів до Фергани, Андіжану, заробляючи на цих

Мал. 16. Хлопчик киргиз

конях по 100 і більше відсотків. Усе рухається, кричить, вигукує. Якийсь тубілець побачив десь у натовпі знайомого і особливим якимсь вигуком, що перелякав би в нас усіх людей на вулиці, хоче звернути на себе увагу. Зустрівшись, родичі чи знайомі спиняються

серед натовпу, роблячи пробку, загорожуючи всю вулицю. Вони розмовляють інколи цілу годину, не зважаючи на те, що їхніх коней штовхають з усіх боків, що їх відсувають кудись убік ярмарку.

Але це в центрі. В провулках ярмарку тихше. Ось ковальський ряд. З усіх боків чути дзенькіт заліза — роблять підкови, кують коні. Ніколи не ковані коні, інколи перший раз засідлані, бояться цієї операції і їх туго зв'язують, на вірьовках підтягають до поперечини на стовпах і зв'язавши так, що він не може ворухнути жодним членом, починають кувати. Збожеволілі коні, водячи дикими очима, напружують усі сили, щоб звільнитися з пут. Інколи вириваються, розносять всі причандали до кування, наганяючи паніку на ярмаркових, що здіймають страшенний галас.

Біля збройної крамниці місцевої спілки мисливців цілий натовп. Тут приймають хутра, продають порох, шріт, берданки.

Ряди їдалень з традиційними пельменями, кумисом і шашликом обслуговують приїжджих. На брудних столах - лавах червоний мелений перець і оцет, а зверху рої мух. Пельменів знищується сила - силенна. Киргиз, що дома не може дозволити собі такої розкоші, як пельмені, і взагалі маючи дуже обмежені харчові можливості, наїдається тут досхочу.

Нам треба купувати коні, і ми йдемо до кінного ярмарку. Присадкуваті, дрібні, але міцні коні стоять поприв'язувані у два ряди коло конов'язі. Покупці ходять навколо них, довго обдивляються, вибравши потрібну конячину, наказують господареві вивести на майдан і тут починається найголовніше, Ціла юрба

маклерів і не-маклерів накидається на продавця й покупця і, ляскаючи по долонях, примушують одного збавляти, а другого набавляти. Ось уже майже дійшли згоди, не сходяться на якихось п'ять карбованців. Кілька найяріших радників накидаються на покупця і, б'ючи всі разом по долонях, з криком штовхають його до контори підписувати акт на продаж. Продавець сперечається, опирається, але юрба штовханами і галасом, нарешті, умовляє його.

Починаємо торговельну операцію і ми, але виявляється, що у нас надто обмежений лексикон з киргизької мови, а «общепонятна» тут незрозуміла. Знаходиться добровільний перекладач, і ми починаємо торги.

Вибравши коняку, обдивляємося з усіх боків, оглядаємо ноги, спину, чи немає «джаура» (набитого сидлом), дивимось у зуби «канча джас?» (скільки років). Господар зменшує на 2 - 3 роки, тоді наш ветеринар з іронією запитує: «Как мать роділа?» Зачувши слово «мать», продавець показує незадоволення на своєму обличчі, але перекладач пояснює значення фрази, і той заспокоюється. Ціну теж кажуть удвоє більшу. Торги йдуть довго, збавляють і набавляють по карбованцю, сила маклерів, що плутаються тут, встряють у торги. Маклер з своєї волі набавляє ціну, другий збавляє, ніби за згодою господаря і з рештою доходять згоди... Але це лише маклери, а покупець і продавець уперто стоять на своїй ціні. Починається все знову.

Ми бачимо, що на ярмарку купувати коні затяжна історія і йдемо до ярмаркому взяти дозвіл на купівлю

коней у китайців, що в них залишилось кілька сот коней з пригнаних на ярмарок.

З папірцем голови ярмаркому ми йдемо до квартири представника китайського мільйонера Мусульбаєва договоритися про купівлю коней. Він живе у «білій» юрті. Для нас відрізнити «білу» юрту від

Мал. 17. Зав. червоної юрти читає книжку казачці

інших тяжкенько, бо по суті юрта така ж сіра, як і інші, хіба трохи світліша. Нас зустрічає високий кремезний чолов'яга середніх років з червоним типовим для прасолів обличчям. В юрті килими, сундучки, окovanі залізом, обов'язкові атрибути кожної юрти. Але і речі європейської культури — лампа, самовар, примус.

Табун стоїть у кількох кілометрах від ярмарку на Їр-Су (крива вода). Там близько шостисот коней і кілька тисяч баранів та худоби. З листом представника до старшого табунщика Усмана ми їдемо оглянути коні.

Долина Їр-Су відокремлена від Каркари невисокими горами, вздовж і впоперек перерізана річкою. Річка буквально в'ється як гадюка, кружляючи в долині. Спочатку нам треба з'ясувати, де саме китайські коні. В першій юрті ми розпитуємо, але там не розуміють російської мови. Комбінуємо слова для запитання, але крім «Китай ат» (китайські коні) ми нічого не можемо пригадати. Виявляється, що ніхто не знає, як буде по-киргизькому «де». З рештою в юрті догадуються, чого нам треба, і вказують дорогу. Проїхавши з кілометр, ми натикаємося на величезну отару овець. З великими курдюками, рижуваті на колір, вони вкривають величезну площу. Ми підходимо ближче до отари і цілі зграї гайворонів схоплюються від неї. Деякі з птахів не встигли злетіти і сидять на спинах овець — у густій вовні вони виловлюють паразитів та видовблюють із шкіри гробаків, що вирости з ячок, покладених під шкіру овдами. Серед овець де-не-де ходять цапи, що являються тут ватажками. Чабани — здорові загорілі хлопці, китайські татари, взялись саме перераховувати овець. Відігнавши їх в один бік, вони пропускають по одному і перед кожним десятим наставляють гирлигу, баран робить величезний і дуже плястичний стрибок, якому позаздрила б кожна примабалерина, а чабан в цей час кидає в торбину паличку.

Підрахувавши палички, чабан узнає, скільки десятків овець є.

Але нас цікавлять коні. Вони видніються в даліні рижою плямою. Разом з старшим табунщиком Усманом ми під'їжджаємо до коней і починаємо вибирати. Багато худих, з джаурами, покалічених, і нам дуже важко знайти потрібних нам коней. Коні пройшли 500 кілометрів по горах і не дивно, що вони мають такий непрезентабельний вигляд. Серед табуна виділяються зовсім дикі, що ніколи не знали аркана і пута, коні. Вони мають добрий вигляд, але такі нам непотрібні; серед нас є незвиклі до верхової їзди і взяти необ'їжджених коней просто нерозумно. Це нам дуже обмежує вибір. Та, правда, й об'їжджені коні, кілька місяців побувши в табуні, зовсім здичавіли. Вловити їх складна річ.

Усман бере ласо, його помічники - пастухи — ласо з довгими палицями, щоб ловити коні. В'їжджаємо в табун, коні шарахаються від нас, табун хвилюється. Коні, як жива риба у верші, перебігають з місця на місце і через те важко намітити, яку саме коняку піймати. Усман, розмахуючи ласом, женеться за конякою і раз... ласо, кинуте в гущу коней, падає саме на ту коняку, що ми її вибрали, обплутуючи шию й передні ноги. Піймана тварина кидає задом, стає цапа, намагається всіма силами вирватися з полону, але Усман ловить не першу коняку. Він деякий час попускає ласо і дає змогу коняці тікати, а коли та, втомившись, зменшує біг, він її остаточно притягає до себе, а помічники надівають вузду й плутають ноги. Коняка більш здивована, ніж злякана, стоїть, дико

водячи очима, але до неї підводять ще інших пійманих і вона заспокоюється. Інколи коняка відокремлюється від табуна й тоді починаються шаленні перегони. Втікачка летить, як вітер, грива й хвіст розвіваються від цього бігу, природна краса ліній і рухів тварини виступає якнайяскравіше, нагадуючи якусь античну скульптуру... А за нею метр за метром відвойовуючи віддалення мчить як врослий в сідло, розмахуючи ласом, Усман. Ось він уже біля коняки, востаннє замахує ласо, і втікачка, обплутана ним, падає на передні ноги, силкується встати, але ласо затягується дужче й дужче, і коняка, почувши свою безсилість, стає смирно, чекаючи на путо. Ми милуємось з Усмана. Це справжній син гір — високий, жиливий, з бронзовим обличчям, він зрісся з сідлом і так пасує до табуна, до гір, до цих здоровених, загорілих, в мальовничім лахмітті пастухів.

Коні піймано, і ми їдемо до Каркари домовитися про ціну. Та представник Мусульбаєва загнув величезну ціну і нам довелось знову йти на ярмарок купувати місцевих коней. Це затримало нас майже на тиждень.

Почались дощі. На ярмарку стало невилазне болото, а гори навкруги нас вкрились білим снігом. В цих горах нам доведеться бути понад місяць, і ми вже тут відчували холод і непогоду, що її доведеться перенести. Хоч був початок серпня, але здавалось, що сонця вже не буде, що починається осінь. Та через день хмари зникли і сонце знову почало неймовірно пекти. До речі, про сонце. Тут не можна сказати, щоб було дуже жарко, особливо, коли буває хоч

невеликий вітер; повітря холодне, але сонце пече жадливо. Необережному, що підставить своє обличчя під його проміння, звичайно європейцю, доведеться потім лікувати обличчя. Багате на ультрафіолкове проміння сонця спалює шкіру до виразків.

Два дні, і болота на ярмарку немає, хоч сніг на горах не зійшов.

т.

Мал. 18. Збираються на мітинг.

Сьогодні день п'ятнадцятиріччя імперіалістичної війни. На ярмарку мітинг; після нього має бути кок-бар (козлодрання) — національна гра кочовників.

Кілька сот вершників — учасники мітингу — з'їхались до імпровізованої трибуни, спішилися і, вислухавши доповіді, знову поскакували на коней, щоб узяти участь у кок-барі.

Кок-бар — це улюблена гра киргизів і казаків. Ріжуть цапа і, не обдираючи шкіри, лише відрізвавши голову та викинувши унутрості, відвозять його в поле.

Потім усі, хто бере участь, кидаються до нього і намагаються, підхопивши його з землі, втекти з ним до своєї юрти, або, за умовою, об'їхати кілька разів навколо того поля, де відбувається гра. Той, хто зробить це, вважається за переможця. Та вийти переможцем не легко. Треба бути не лише дуже спритним, а й мати найкращу коняку. Інколи цілий день триває гра, а ніхто не може виграти. Цього разу гра почалася о четвертій годині дня і тривала до півночі. Спочатку було кілька десятків учасників, але щодалі, то більше приєднувалось вершників і ввечері була вже величезна юрба кінних, що з криком і гиканням літала по величезному ярмарковому полі.

Я з товаришем дістаємо на прокат коней, щоб краще побачити цю гру. Та перша спроба під'їхати близько трохи не закінчилась трагічно. Доганяючи вершників із цапом, я під'їхав до них на кілька метрів, але в цей час хтось вихопив цапа і помчався в мій бік. Уся ватага повернула до мене і щільна лава з страшенною швидкістю йшла на мене. Я бачив червоні схвильовані обличчя, очі, що не бачили нічого, крім вершника з цапом. Від'їхати в бік я не встиг би, мене звалила б юрба, втекти, та ще на своїй поганій конячині, нічого було й думати. Я стояв на місці розгублений. Тоді сама коняка вивела мене з тяжкого становища — вона повернулася задом до вершників і через хвилину вони прогули коло мене, залишивши цілими мене й мою коняку.

Що далі, то більше вчасники гри розпалювалися. Вони ловили вершника з цапом, хапали цей безформений шматок м'яса й шкіри і тягли кожен

собі. Чути було лише сопіння багатьох тіл, удари «камчі» (гарапник) по конях та «чшу - чшу» — звук, що ним поганяють коней. Але ось знову хтось вирвав цапа і, вискочивши з натовпу, летить геть. Усі кидаються за ним, наздоганяють і знову сотня сплетених у боротьбі людських і кінських тіл сопе, гатить камчами по конях, підганяючи їх своїм «чшу - чшу».

Гра тривала вже годин зо дві, коли до юрби підїхали два міліціонери і почали виривати цапа. Ми всі гадали, що гру припиняють. Дійсно, один міліціонер вирвав цапа і подався геть, але другий наздогнав його, між ними зав'язалась боротьба, а інші вчасники гри, підоспівши, вирвали в їх цапа. Виявилось, що міліціонер і не думав забороняти гри, а просто брав участь у ній.

Інколи зав'язувалася сварка і гарапник падав не на коняку, а на обличчя, здіймався галас, крик, а хто-небудь, користуючись з цього, виривав цапа й тікав. Тоді вороги, забувши за образу, кидались наздоганяти юрбу.

У нас були дуже таки погані коні, щоб узяти участь угрі. А гра дійсно захоплива. Ось серед маси тубільців з'явився якийсь європеєць на пристойній коняці. Цапа якраз упустили на землю і там була каша: кожен намагався підхопити його з землі. Європеєць теж схотів попробувати щастя. Дійсно за кілька хвилин він вилетів з гущі, тримаючи шматок скривавленого м'яса, але враз його оточили інші, почали виривати і вмить бідний європеєць, не втримавшись на коняці, лежав на землі, а збожеволілий кінь з сідлом під черевом літав по полю.

Щодалі більше почали виділятися з загальної маси кілька грачів, що найчастіше виривали цапа і яким щастило найдалше тікати з ним. Нарешті, один, схопивши скривавлену тушу, покинув усіх ззаду, женучи коня до своєї юрти. Почались несамовиті перегони. Коні, захоплені загальним настроєм, летіли як змії, віддалення між переможцем і юрбою почало

Мал. 19. Казачки коло юрти

зменшуватись і зменшуватись. Видно було, що до своєї юрти довести цапа він не встигне, тоді він кидає його в першу юрту. Вмить цю юрту оточують вершники, чуто галас, лайку, крик. Господарі юрти не віддають цапа, вчасники гри доводять, що зроблено неправильно, адже можна кидати цапа лише в свою юрту. З півгодини триває суперечка. Потім усі верш-

ники з криком сунуть на юрту. Дітвора знімає нелюдський крик, собаки гавкають, а завзяті грачі, вихопивши цапа, нищучи все на своїм шляху і ледве не зваливши юрти, їдуть знову в поле продовжувати гру далі.

Здякані хазяїни лише дивляться на погром. І дійсно лихо — казани звалено й перекинуто, телята й ягнята повідривалися й бігають по ярмарку, білизна, що сушилася біля юрти, затоптана в землю...

Цього разу гра закінчилася після півночі...

Перша неприємність з кіньми.— Скільки кілометрів ми проїхали? — Друга неприємність з кіньми.— Ночівля у кочовника

Коні куплено. Дуже тяжко дістали потрібну кількість сідел. Найняли джигітів. Доречі, в країні та ще й на ярмарку, де пішки ніхто не ходить, де абсолютно всі від малого до старого їздять верхи, дуже важко дістати сідло. Чомусь зовсім не продається готових сідел і треба або купувати старе або купувати спочатку окремі частини сідла і самому збирати.

Можна від'їжджати. Починаємо в'ючити коней. Ящики з консервами, цукром, струментом, намети — все помаленьку переходить на кінські спини. Джигіти спритно приторочують усе до сідел, і ми готові. Навколо нас зібралась велика юрба тубільців, вони мовчки споглядають і сміються, коли хто з нас не так як слід поводить з конякою. Юрба дітвори вкрила місце, де ми стояли, збираючи папір, підби-

раючи всякі покидьки. Кілька собак, що звикли до нас за тиждень перебування на цім місці, збирається з нами в путь. Їх поприв'язувано довгими арканами до сідел і вони, підібгавши хвости, чекають на виїзд. Ми думаємо скористати їх, як нічну охорону в горах.

Сіли на коней. Коротке слово про порядок у дорозі, і ми поїхали. В кожного приємне почуття, що закінчилась підготовна робота, що за два дні ми попадемо в глухі місця, до височезних гір, де рідко можна побачити навіть киргиза, не кажучи вже за європейську культуру.

Гадали, що встигнемо проїхати верстов з 20 до вечора. Ідемо помаленьку — коні навантажені досить, та ще треба вести в руках в'ючаків.

Минаємо останні юрти Каркари. Долину Каркари пересікає якась неглибока річка, майже висохла, але спуск крутенький, і ми спускаємося обережно, щоб не розтрусити в'юки. Та, видно, перший раз нав'ючено погано. Перший в'ючак, почавши спускатись вниз і прискоривши ходу, починає хвилюватись, ящик з цукром поволі пересувається з спини під черево. Злякана коняка хвилину стоїть на місці. водить кругом очима і раптом кидається в бік. Увесь в'юк збивається під черево, куски цукру розлітаються по долині, ящики б'ють тварину по ногах і вона, як скажена, бігає, кидаючи задом, падаючи і знову встаючи, поки знесилена спиняється і попадає до рук джигітів.

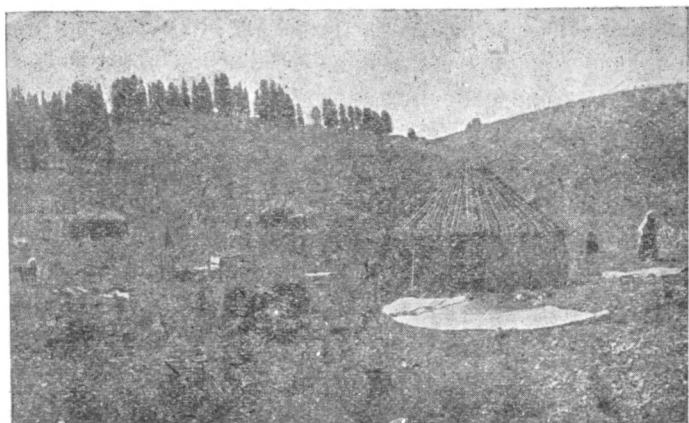
Інші коні, знервовані першою, починають непокоїтись. Ось виривається ще одна, за нею друга, і експедиція перетворюється на якісь божевільні перегони.

По всій долині річки лежать наші в'юки, а коні, звільнившись від них, летять назад до ярмарку. Нам здається, що ми вже ніколи не половимо коні, що все пропало. Лише джигіти спокійні, вони навіть інколи пускають жарти і це нас заспокоює. Годин за дві в'ючаків половлено, нав'ючено знову. Виявляється, що немає і одного верхового коня. Роздивляємося навкруги і помічаємо втікача за якихось п'ять кілометрів від себе. Знову починаються лови, і ми вирушаємо далі, коли сонце вже заходить. До першого аула ще кілометрів з десять і в нас неспокійно на душі. А що, як у темряві станеться знову така історія.

Я прив'язую свого в'ючака до сідла, але джигіт радить тримати його в руках — коли в'юк злізе під черево, в'ючак стягне мене з сідлом з коняки. Я згоджуюся з ним, але не відв'язую, бо цей проклятий в'ючак відстає, і мені доводиться весь час тягти його, рука болить, і я ризикую.

Знову річка. Здається, що коні попадають у ній, що знову порозв'ючуються. Води небагато, але вона дуже бистра. Коні ступають обережно і в темноті мені здається, що в'юк злазить набік. Але допомагати нікому. Частина від'їхала вперед, частина залишилась десь позаду. До того, може, це мені лише здається. На всякий випадок я відв'язую в'ючака від сідла і тримаю аркан у руці. Річку переїхали. Та перед нами стрімкий узвіз. Недавно був дощ, дорога слизька і коні, хоч і ковані, весь час спотикаються. Я помічаю, що в'юк дійсно сповз набік, але поправити його не можна — шлях дуже вузький, слизько, темно,

коні нервуються, намагаються швидше вийти на рівне. Раптом в'ючак спиняється, і я з жахом бачу, що в'юк під животом. Кричу на поміч. Але в цей час кінь з в'юком стає цапа і як я не тягну його до себе вперед, він на самих задніх ногах поволі сунеться назад. Його передні ноги піднімаються все вище й вище, а в цей час в'юк б'є по задніх і коняка через

Мал. 20. Юрты. Одна ще не складена

спину падає вниз до річки. Я з жахом бачу, як вона кілька разів перекидається через спину і потім, зачепившись за камінь, спиняється. Жодного руху. Вбився? Підбігають джигіти, розв'язують в'юка, допомагають встати. Кінь помалу підводиться, його витягають на гору, потім виносимо багаж. Виявляється, що жодних ушкоджень немає, знову в'ючимо.

Десь поблизу загавкали собаки — близько аул. Через півгодини ми вже сидимо біля огнища в юрті, п'ємо чай і намагаємося говорити з господарем. Він привітно усміхається, киває головою, але нічого не розуміє. Кличемо нашого перекладача, що спинився в іншій юрті, щоб з'ясувати, скільки кілометрів проїхали.

Але перекладач теж мало допоміг. Він переклав нам відповідь, яка говорила, що поки доїдеш звідси до Каркари — баран звариться. Але нам ніколи не доводилось варити барана, до того ж невідомо, якого барана — молодого чи старого і як їхати — швидко чи помалу. Господар сам розумів, що це дуже неточна міра і додає, що до Каркари буде дванадцять «криків». Ми не знаємо, що таке «крик». Виявляється, що це те віддалення, на яке чути людський голос, що воно майже дорівнює одній верстві, але відхилення бувають чималі.

Не добившись толку, ми хочемо з'ясувати, чи далеко буде ще аул, де можна було б переночувати завтра. Знову неприємність з мірою простору. Господар довго щось розповідає перекладачеві, і той з винуватою усмішкою за некультурність своєї нації передає нам, що як виїхати після східсонця, то ми будемо в аулі, коли між сонцем і обрієм буде віддалення на три аркани. Нам подобається така оригінальна міра, але вона абсолютно нам нічого не каже.

Щоб з'ясувати собі справу, ми хочемо вяснити, який же саме завдовжки аркан. Але господар лише повторює «аркан-аркан» і більше нічого не може сказати.

В розмовах з казакками минуло дві години, коні остигли і дехто з членів експедиції пішов розсідлати коней, спутати і пустити пастися. Раптом тупіт кінських копит і крик. До юрти вбігає зляканий перекладач і сповіщає, що пара коней вирвалася і побігла невідомо куди.

До ранку шукали їх, але марно. Це нас затримало аж на цілий день, бо треба було об'їхати окружні аули, заявити до міліції. Не знайшовши коней, експедиція вирушила помалу далі з тим, що коли коні знайдуться, одержати їх. Я з джигітом поїхав шукати коні, сподіваючись, щовони побігли до свого колишнього господаря.

Було надвечір. Ми їхали біля річки; долина її густо була заставлена юртами казакків, що, приїхавши на ярмарок, розташувалися тут.

Казачки саме доїли корів і кобил, казакки з немовлятами сиділи біля юрт, або рубали дрова для огнищ. Біля кожної юрти ми спиняємося і джигіт розпитує про коні. Спочатку він вітався, потім кілька хвилин говорив про речі, що зовсім не стосувалися коней, і, нарешті, про саму суть справи.

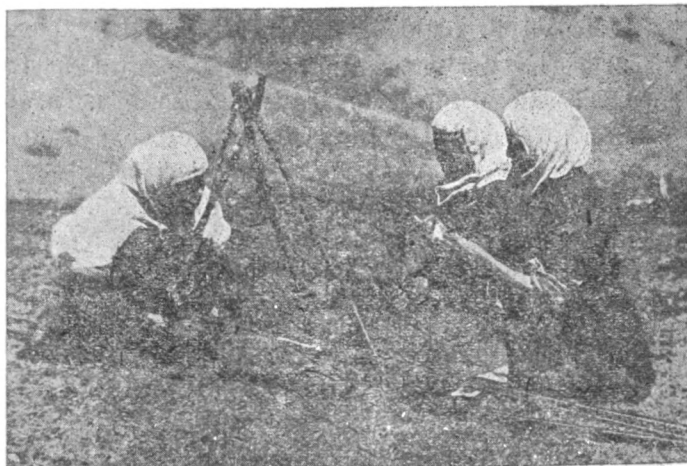
Джигіт розповідав, а господар юрти після кожної його фрази кидав: «Йо», «Йо» (так, так). Нарешті, коли джигіт закінчував розповідати про мету експедиції, про майбутню дорогу, про коней і їхню масть і запитував, чи не бачили коней, той лаконічно кидав: «джок» (ні), або «бельмейде» (не знаю). Спочатку, поки я не вловив цих тонкостей розмови, я після кожної балачки розпитував джигіта, що йому казали, але далі по оцих «Йо» і «джок» я цілком вірно вгадував наслідки розмови.

Пройшовши кілометрів з десять, ми спинилися на ніч в одного джигітового знайомого, що кочував тут. Він зустрів нас дуже привітно. Здавши коні синам господаря, ми увійшли в юрту, де зараз же нам запропонували почесне місце біля огнища проти дверей. Господар витяг нову кошму (повсть) і розіслав, щоб ми сіли. За звичаями населення, подорожніх треба як слід пригостити. Звичайно подають чай або щось із виробів молочарства, а коли подорожні, так би мовити, не зовсім звичайні або добрі знайомі, то ріжуть барана. Господар привів барана в саму юрту, щоб, за звичаєм, запитати, чи подобається він нам, що, мовляв, коли ми не задоволені таким бараном, він вибере кращого. Але це проста формальність. Принаймні, теперішні подорожні не дуже дивляться, чи баран добрий, а господар не дуже вибирає кращого барана. Тут же в юрті господарів син зарізав барана, оббілував, розрізав на шматки, а жінка, обмивши м'ясо, кинула його все у великий казан, що стояв над вогнищем серед юрти.

Поки баран варився, а це тривало не менше трьох годин, нас угощали чаєм, кумисом, айраном (кисляк). Нарешті, баран зварився. У казан з м'ясом не кидали ні соли, ні жодних прянощів і для європейця, що не звик пити перед м'ясною стравою багато чаю і молока, баранина, так приготовлена, навряд чи здалась би смачна. Але на мене це не вплинуло, бо в першій аулі, де ми стояли, були дуже бідні господарі, у них крім айрану та чаю більш нічого не було, а за барана, якого вони хотіли подати нам, як угощання, вони запросили вдвоє більше, ніж він коштує на ярмарку.

У нас були дуже обмежені кошти, щоб платити таку ціну та до того ж з усіх околиць назбиралась сила народу, що хотіли взяти участь у трапезі, і нам довелось цілий день годуватись молоком та чаєм.

До юрти зайшло кілька родичів господаря, голова аульної ради — жінка, щоб поласуватися бараном. Розстелили щось подібне до рушника, куди ставити

Мал. 21. Ткалі

їжу. Хазяйська дочка, взявши своєрідний мідний глечик та таз, обійшла всіх присутніх, зливаючи їм на руки. Закінчивши вмивання, почали вечерю.

Нам, як гостям, дали голову барана. Це вважається за делікатес, і гість повинен, покуштувавши голови, передати її іншому, а той, обгризши трохи, передає далі, поки обгризена кість не потрапить до жінок,

які вже остаточно доїдають її. Їдять звичайно руками. Кожен з учасників вечері зарання приготував ніж і, тепер, ріжучи м'ясо маленькими шматочками, кида його в рот.

Добрий апетит допоміг мені їсти по-місцевому, без хліба. Після м'яса почали пити «шурпу» — юшку, що в ній варилось м'ясо. Дехто з гостей почав відригувати — явна ознака, що понаїдались.

Після вечері розмова. Дехто з гостей, не розуміючи російської мови, дрімав, дехто встиг навіть виспатися, поки ми закінчили нашу розмову. Господаря дуже дивували мої оповідання. Особливо неймовірно було для нього те, що в місті за кімнату платять 40 — 50 карбованців, що до Москви можна доїхати лише за сім день, а центральна система опалення в будинках його зовсім розвеселила, і він ніяк не міг повірити, що дійсно це так. Цей казак, маючи 57 років, ніколи не бачив ні електрики, ні автомобіля, ні потяга.

З свого життя наш господар був дуже задоволений. Єдине, що не подобалось йому, це зима. Зимом така сила роботи — треба їздити до млина, молоти, лагодити все по господарству, інколи годувати скот. Правда, він цього майже не робить, бо працює сім'я, але все ж турбот багато. Зате влітку чудово: є кумис, молоко, свіже повітря, кочування з одного місця на друге, не сидиш у задушливім будинку, а весь час у юрті.

У нього дві жінки, і йому дуже хочеться придбати ще третю, але влада не дозволяє. Та з рештою він уже підшукав собі наречену і якимось цю справу владнає.

Ми говоримо кілька годин і всі, крім нас та жінок, сплять. Коли я розповідаю щось цікаве про міське життя, господар будить своїх гостей і починає їм передавати те, що я казав. Вони сонні слухають і, як тільки він закінчить, знову знімають храп. Нарешті, пора спати. Гості розходяться, жінки витягають коври, подушки, щоб постелити нам. У господаря на руках хлопчик років п'яти, хорий. Батько цілує його, ніжно гладить і жаліється, що в нього мало дітей. Ось, правда, незабаром буде збільшення. Я згадую за його роки, але він, посміхнувшись, додає, що хоч вік і порядний, але його жінки ще не можуть жалітися на нього.

Я обережно, заходячи здалека, запитую про його ставлення до влади. Він відповідає прикладом:

— От ви начальник. До революції у нас кожен, хто не був схожий на нас і одягнутий не по-селянському, вважався за начальника. Коли б ви заїхали до мене за старого часу, ви могли б узяти в мене першого - ліпшого коня і їхати, куди забажаєте, не плативши нічого, а я назирці їхав би за вами, щоб коли ви заженете коня, взяти його. Ви могли б наказати зарізати барана, навіть ударити мене, коли б я щось не так зробив, і я мусів мовчати. О, тепер добре. Тепер лише сплачу податок, і мене ніхто не чіпає. Я вільно ганяю своїх баранів з Баянколу до Каркари. Руські тепер не захоплюють нашої землі, не мають права псувати наші пастівники й сінокоси.

Я запитую, як він дивиться на те, що голова їхньої аульної ради жінка. В його очах видно іронію, він ухиляється від прямої відповіді:

— Але роботи в неї небагато. До того ж є секретар.

Ранком ми ще п'ємо чай, а коло юрти вже чекають засідлані коні. Господар підсаджує мене на сідло — ознака пошани. Я запитую джигіта, чи треба платити за ночівлю і вечерю; він злякано махає руками: — ні, ні. Це образа для господаря.

Мал. 22. Кущі арчі

Від'їжджаємо. Вчора ми їхали поночі і лише тепер я можу роздивитись на місцевість. Перед нами скеляста рожева гора Текес з сніговим верхом, ліворуч провалля, все вкрите густими заростями запашної арчі — плазучої рослини, подібної до туї, що насаджують, як декоративну рослину, у наших пар-

ках. На схилах гір групами й поодиноці маячать високі стрункі ялини. Сонце тільки но зійшло. Відчувається приємна бадьора прохолода. Ми їдемо схилом гори проміж густих кущів арчі. Її стовбури, завтовшки з руку, покручені вузлами, стелються по землі. Коні раз - у - раз загрузають у болоті, зачіпаються за арчу, лякаються її сухих покручених гілок, що нагадують якісь дивовижні істоти.

Внизу ми бачимо юрту, біля неї коні. Джигіт прямує туди. Вітання, а потім «кмиз барма» (чи є кумис). Випиваємо по піялі і їдемо далі. Поволі зникають ялини, нижче до землі стелеться арча, більше сухих стовбурів і гілок у неї. Ми підіймаємось на невисокий перевал Кзил - Мойнак (червоний горб). Болотяний ґрунт заважає йти коням, вони позасапувались, ледве - ледве переступають і часто спинаються. Нарешті, ми з'їхали на самий перевал. Гола глиняста бурувата земля, де - не - де витикається спалена сонцем і вітром жовта трава. На схилі гори бачимо яскраво зелені круглі плями арчі. За перевалом річка Текес, а на Текесі живе той казак, що в нього ми купили коней. З гори видно долину річки всю в лісі. Високі ялини, а поміж ними кущі арчі, високої, майже подібної до справжнього дерева. Тут Текес прорізається через хребет і береги його стрімкі й скелясті. Вузька стежка в'ється над проваллям в кілька десятків метрів завглибшки, а внизу шумує річка. Дорога, як парк. Смоляний запах арчі й ялини, зелені альпійські луки на схилах і нижче густі зарості арчі й ялини. Де - не - де вгорі ледве помітні для ока темніють табуни

коней, чи жовтіють отари баранів. Унизу коло самої річки маленькі білі плями — юрти; коло них щось копошиться, мабуть люди. Гора Текес зовсім близько, і ясно видно її зруйновану породу, окремі скелі. Сніг тане і дає початок тисячам струмків, що, падаючи з стрімких скель, розбиваються на тисячі бризок.

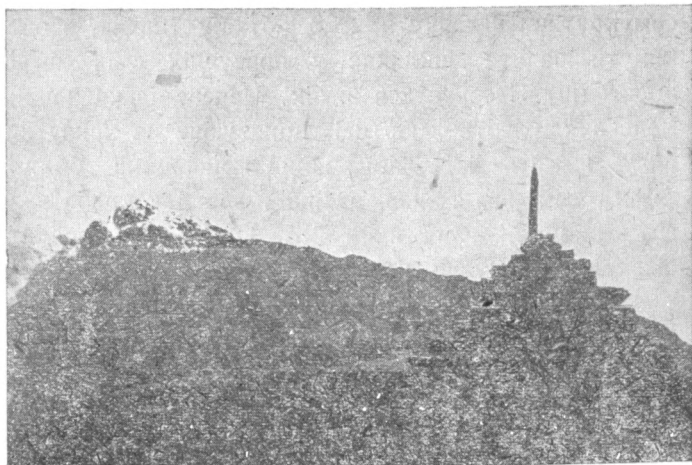

Мал. 23. Річка Текес

Дорога весь час то спускається вниз, то піднімається в гору; часто доводиться переходити маленькі струмки. Біля дороги трапляються піраміди, складені з дерева — це могильники. Коні полохаються їх і не дають оглянути як слід.

Сонце вже дійшло обіду, коли ми, заїхавши не до одної юрти і не раз скоштувавши кумису, потрапили

на слід наших коней. Лише переїхати Текес і там коло юрт наші коні. Текес неглибокий — лише трохи за коліна коняці, але швидка вода і велике каміння на дні заважає йти. Моя кобила ввесь час спотикається і зрештою падає. Ледве встигши вийняти ноги з стремен, я теж попадаю в снігову воду і ледве вибираюсь на берег. Тубільці, повибігавши з

Мал. 24. Могильник

юрт, весело сміються з моєї пригоди. Мені досадно на кобилу, та те, що знайдено коні, врівноважує мене. Виявилось, що коні піймано без вуздечок. Продати вуздечки ніхто не хоче, бо, як говорить звичай, тоді коні не держатимуться двору. Пропонують аркан. Ціна десять карбованців мене дивує, адже тридцять кілометрів звідси аркан коштує пів-

тора карбованці. Господар лукаво посміхається на наше зауваження про ціну і відразу скидає сім карбованців.

Джигіт жаліється мені, що в нього розболілась голова. Я заспокоюю його, пообіцявши ліків, коли приїдемо до експедиції. Зразу ж один з присутніх заявляє, що він теж хорий, і чи не можу я йому дати ліків зараз. Він навмисне починає кашляти, тимчасом крутячи цигарку з мого тютюну. Порада просто кинути палити викликає у присутніх сміх, а він ображений відсовується в бік. Через кілька хвилин мене викликають з юрти і, показуючи на криву кобилу, просять ліків. Мої знання з медицини обмежувались тим, що я знав, на який випадок треба вживати рицини, а на який йод, і я мусів порадити відвести коняку до лікаря. Я гадав, що таким чином мій авторитет лікаря підупаде, але дарма: прохання дати ліків не припинялось.

Забравши коней, ми надвечір приїхали до своїх, що встигли проїхати кілометрів п'ятнадцять. Не знаючи точно, де спинилась експедиція, ми все таки знайшли її, аж ні трішечки не заблудившись. Допоміг так званий «узун-кулак» (довге вухо). Узункулак це те, що в нас телефон. Кожну новину кожен тубілець моментально передає іншому і в такий спосіб про неї за один лише день стає відомо радіусом на десятки кілометрів, а коли новина стосується інтересів самого населення, то вона розлітається по країні з швидкістю телеграфного повідомлення.

Ми зустріли своїх, коли ті, забравшись у балку, збиралися їсти ковбасу. Купивши зранку барана і

віддавши його господареві зварити, вони на нього лише подивилися, бо населення аулу, вважаючи за свій обов'язок усім бути присутніми на трапезі, моментально знищили м'ясо, і моїм товаришам довелося лише облизатися. А їсти ковбасу в юрті або так, щоб побачили, це значить відмовитись від гостинності у тубільців. Коли б хто побачив, що їдять

Мал. 25. Узун - кулак

ковбасу, через день узун-кулак розніс би про це по всій окрузі і нас не пустили б до жодної юрти.

На другий день ми виїхали, тримаючи путь на Наринкол — прикордонне містечко коло самого Китаю. Там треба було взяти дозвіл на право їхати до Хан-Тенгі, бо наші дозволи, видані киргизьким урядом, були недійсні для Казакської республіки.

Шлях, коли можна його так назвати, бо він складався з окремих стежечок, по яких можна їхати лише верхи, слався понад Текесом, який щодалі вниз, робився бурхливіший і повноводіший. Переїжджати його було вже страшно, особливо мені, що зазнаюмився раз з цією річкою, але все обійшлося щасливо.

По дорозі ввесь час обганяємо «джайляу», що повертаються до своїх зимівок. Це здебільшого незаможники, які поспішають до своїх засівів та сінокосів, щоб зібрати врожай. Багаті, ті ще далеко в горах, в них або великі родини, або ж найнято робітників, які виконують сільсько-господарські роботи і вони приїдуть додому аж після снігу.

Невеличка група являє собою живописну картину. Юрту складено на бугая, небагаті скарби — казан, сундучок, килимець — на корову. Тварини важко навантажені йдуть поволі, хекаючи. Сам господар їде на коні, а інші члени родини, хто на чому. Жінки переважно на коровах, дівчора, повмощувавшись на маленьких телятках, плентається позаду колони. Біля кожної переправи через річку починається страшенний галас. Нещасного бугая з юртою штрикають довгими палицями, заохочуючи йти у воду. Кожна його зупинка у воді викликає новий приплив крику і загального схвилювання. Але ось переправу закінчено. Збираються на узвіз, знову галас, метушня. Бугай полохається наших в'ючених коней, шарахається в бік, ризикуючи впасти в провалля, або зруйнувати свій в'юк, і знову галас.

Кок - Пак.— Полювання на кіз.— Розмова телефоном

Наші коні не звикли ще до систематичної їзди і швидко стомлюються, абож нам так здається. Ідемо дуже поволі. За два дні проїжджаємо якихсь п'ятдесят кілометрів. Вирішуємо не їхати всім до Наринколу, а спинитися в «руськiм» селі Кок - Пак, що його місцеві європейці перейменували на Капки, а до Наринколу командирувати кількох товаришів за дозволом. З Кок - Пак до Наринколу 25 кілометрів. Гадали, що днів за два зможемо виїхати до Хан-Тенгри та довелось стояти майже два тижні.

Селянин, що в нього ми спинилися, сам з Київщини, переїхав сюди лише перед війною. Подивні землі дають добрий урожай, прекрасні пастівники в горах та сінокоси на заливних луках дають змогу вести скотарство, і він живе добре. Питаємо, чи не скучає за батьківщиною.

— Звідки тікаєш, за тим не жалієш.— І починаються балачки про те, що він мав там і, що він має тут.

Кок - Пак, невеличке село, дворів з двадцять, розташувалось на живописній рівнині. З одного боку річка Текес, луки, ниви і «сази» — болота з заростями якоїсь особливої дерези, з другого боку — високі гори, вкриті зеленою травою та ялиновими лісками у вибалках.

Вулицями течуть струмки — арики, проведені від річки Кок - Пак, яка розрізає гори на дві частини стрімкою кокпакською щилиною.

До двору, де ми спинилися, підходять цікаві довідатися, хто ми такі. Юрба дітвори оточує нас, з зацікавленням дивлячися на фото-апарати, біноклі, гірське взуття.

— Ви хто, киргизи? — питаємо дітей.

— Ні, руські.

— А чого ж ви балакаєте не по-руському?

— Ми балакаємо по-хахлацькому, а сами руські.

Щоб згаяти час, їдемо оглянути соляні промисли.

З невеликого озера в кілька квадратних кілометрів щороку видобувають десятки тисяч пудів соли. Можна видобути понад сотню, але не вистачає робітників. Від цього озера видно Хан-Тенгі. Його височезний рожевобілий пік височить у небо серед снігового хаосу гір. Сама верхівка його димить — постійні віхрі здіймають снігові завірюхи на ньому і цей димок стоїть майже завжди. Ми уявляємо, який повинен бути «димок» зблизьку, коли його видно за сто кілометрів. Киргизи склали легенди про Хан-Тенгі. Дим це від вогню, що його місцевий Прометей, укравши з неба, сховав на найвищій горі в країні.

Розпитуємо господаря про полювання. Та це його мало цікавить. Лише, побачивши наші рушниці, він радить іти на полювання в гори. Показуючи на вибалочок на схилі гори, з купкою ялин і чагарника, він запевняє, що там є дикі кози. Яюсь не віриться. Адже від хати до того місця навряд чи буде 2-3 кілометри. До вечора було годин зо три, і я вирішив піти зараз же полювати. Господар, посміхаючися з моєї недосвідчености, з'ясував, що поки я зберуся

на гору, буде ніч і отже доведеться ночувати, щоб ранком перед сходом сонця побачити кіз.

Вирішили йти з хазяйським сином уночі, так, щоб на світанку бути вже на горі, бо в цей час кози

Мал. 26. Тип бая]

сами пасуться і їх можна встрілити, а коли сонце зійде, вони ховаються в кущах і знайти їх майже неможливо.

Годині о другій ночі, взявши рушниці та по шматку хліба, ми вирушили. Йшли навпростець, увесь час попадаючи в арики, які я й не уявляв удень. За півгодини були вже коло гір. Почали лізти. Каміння раз - у - раз виривалось з - під ніг, загрожуючи й нам злетіти вкупі з ним. Колючі кущі кололи руки, рвали одіж. Мій спутник ішов вільно, звикши до гір, а мені весь час доводилося удаватися по допомогу до рук і я буквально ліз. Пройшовши кроків п'ятдесят, я так стомився, що довелось відпочивати, а перед нами ж ще кілометр лізти. Інколи ми натрапляли на осип з дрібних камінців, що за кожного нашого кроку сипались униз і ми з великим зусиллям, злізши вгору, знов сповзали, як на санках, на кілька метрів униз. Та годин за дві ми були на самій горі. Почало розвиднятися, з'ї щілини кокпакської подув у наш бік вітер. Це було погано, бо кози, почувши людину, могли втекти.

Спочивши трохи, вирішили, що я піду горою й *засяду* серед ялин, а мій товариш спуститься вниз і нажене на мене дичину. Я роздивився навкруги. Невеличкі кущі, що їх видно було з села, перетворилися на цілий ліс високих ялин, трава у вибалках, що з села здавалась зовсім низенькою, була за пояс. З гори відкривався краєвид на головний хребет Тіень - Шану і Китайські гори — вони білою смугою сяяли на горизонті.

Я сів у кущах і почав чекати. Просидівши хвилин п'ятнадцять, я випадково повернув голову ліворуч — двоє козенят безшумно бігли кроків на сто від мене. Невеликі жовтенькі тварини, оглядаючись, обережно,

але швиденько лізли вгору. Схвильований я почав готуватися стріляти, але козенята, помітивши мене, вмить перемайнули через горбок і зникли десь у заростях.

Незабаром з'явилась постать мого співмисливця, що, неймовірно лаючись, збирався на гору. Обміркувавши справу, ми вирішили, що в усьому винуватий вітер, який тяг від нас і налякав кіз. Захоплені розмовою про нашу невдачу, ми серед густої високої росяної трави здиралися вгору. Раптом з кущів вибіг, видно, старий цап. Ми з несподіванки не встигли направити на нього рушниці, а він, хвилинку постоявши на місці, легким стрибком опинився на другому схилі гори. Поява цапа збільшила наш мисливський запал, і ми навпростець через кущі й через траву посунули вгору. Нарешті, ми на самій горі. З трави фуркнули два величезні глухарі й полетіли до лісу. Зляканий нами бабак¹⁾ якийсь час завмер, нагадуючи межовий стовпчик, а далі юркнув у нору. Та цю дичину ми й не думали стріляти — в нас були лише гвинтівки, а для неї потрібен дробовик.

Щоразу нам попадалися вибалочки з високою травою, витолочені дикими козами, — це вони вночі лежали тут, від них ще залишився мускусний запах. Оці сліди дичини ще дужче розпалюють нас, і ми хочемо будь-що-будь підстрелити таки козу. Сонце підбилось височенько і починає неабияк пекти. В баклажці давно немає води, а пити хочеться. Вирішуємо спуститися вниз аж до річки і там відпочити. Шукаючи кращого спуску, ми зазираємо

¹⁾ *Marmota marmota* L.

вниз, де 500 метрів нижче шумує річка. Тут вона проривається через вузький хребет, роблячи стрімку скелясту ущелину. Її береги порізані глибокими байраками, поросли ялиною, сосною, кущами та травою. Між цих байраків височать голі чорні скелі зруйнованих віками порід. Ми заглядаємо з гори в байраки, кидаючи туди каміння, сподіваючись на кіз, що може вискочать, злякавшись шуму, на гору. З трави виглядає червоне каміння, і ми сторожко придивляємось до нього — а може коза. Адже бувало багато випадків, що мисливець підходив на крок до кози, думаючи, що то камінь.

Ось фуркнула зграя кекелеків (гірських куріпок) і, пролетівши кілька метрів, знову розсипалась серед каміння.

Спускаємось униз. По дорозі спужуємо стару куріпку з куріпчатами. Вона не хоче кидати дітей і перелітає з місця на місце в якихсь десяти метрах від нас. Спокуса велика. Куля як раз влучає під живіт куріпці і навкруги розлітається пух, але куріпка ціла, вона знову підлітає, свистом скликаючи куріпчат. Ідемо далі. Ось уже й річка. Стиснута в скелях вона бушує, роблячи страшенний шум. Великий схил річища утворює на кожному кроці пороги й водоспади. Прозора вода перекочується через величезне каміння, що лежить на дорозі, переливається через стовбури ялин, що впали в річку, береги вкриті густим, аж синім лісом з ялин.

Відпочивши, відшукуємо броду, щоб перейти на другий бік. Я знову йтиму горою, а товариш низом — пужатиме кіз.

Трохи вгору по річці береги стають пологіші, ущелина переходить в широку долину, вкриту сазами — болотом з заростями дерези. Ці сази щось особливе. На болотянім ґрунті густо розкидано купини, а на них оця дереза. Вона густа, її верхів'я поспліталися у суцільний намет, а внизу ходи та рівчаки з водою поміж купин.

Переходимо на другий бік річки. Я підіймаюсь угору. Це не так легко, бо схил, що здалека здається дуже повільний, справді не такий. Доводиться лізти чи не рачки, ввесь час обходячи повалені ялини. Їхнє сухе гілля, розчепірене в усі боки, стоїть халабудою і заступає дорогу. З рештою ліс позаду. Переді мною вкритий травою схил гори, а через півгодини я вже зверху. Раптом постріл, потім другий, третій. Я нетерпляче чекаю на результати.

Через півгодини між камінням і кущами з'являється спітніле обличчя мого товариша.

Тихо запитую, в чому справа.

— Козеня мале бачив. Лежить під деревом. Кроків може п'ятнадцять від мене. Я стрельнув, а воно лежить. Вдруге стрельнув — лежить. Втретє — лежить. Так я тоді камінцем кинув на нього, воно схопилось і побігло. От дурний, треба було підійти та живим і взяти.

Він показує мені, на яким віддаленні бачив козеня, і, винувато дивлячись у вічі, додає:

— Я, знаєте, ще дуже молодий. Я, мабуть, ще не вмію як слід стріляти. Якби з упора, то може б, що й вийшло, а просто з руки трудно.

Я придивляюсь до його обличчя — йому ніяк не можна дати менше двадцяти років. Але вважати себе за дуже молодого — це, з рештою, його право.

Ще кілька разів спускаємось униз, потім знов підіймаємось угору. Перед нами свіжі сліди кіз, а десь спереду чутно навіть, як тріщать від них кущі. Та навіть налякавши козу перед собою, за нею потім дуже важко простежити. Вона так уміє заховатися і стояти, як мертва, що інколи за два кроки не помітиш її.

Сонце давно вже повернуло на захід, а ми, крім шматка хліба, не їли нічого. Отже, додому.

Та знову халепа. Виявляється, що треба вісім разів перейти річку. Це дуже незручно. Адже йти весь час босим неможливо через гостре каміння, а вісім разів роззуватися теж не хочеться. Вирішили знов, злізти на гору і хребтом пройти аж до кінця річки, щоб звідти просто спуститися до села.

Стомлені, ледве йдемо. Ось дорогу нам загородила камінна брила. Обережно, щоб не робити кола, чіпляючись за виступи, деремось угору. Один необережний крок — і полетиш у провалля. Ось я вхопився за виступ скелі, неймовірними зусиллями підліз на метр вище, але далі зовсім рівний стрімкий камінь. Ні за що вхопитись. Лізти назад ще гірше, бо треба буде стрибати, але стрибати не на рівне, а на схил в 45° . Більше шансів за те, що злетиш на 300 метрів униз. Товариш подає мені рушницю і я, вхопившись за її край, якось уникаю небезпеки.

Я заздрю своєму супутникові: він занадто вже повільно, але вперто і, здається, не втомляючись, по діагоналі посувається вперед. Я вирішую інакше. Напружуючи останні сили, йду просто вгору. Це тяжче, але мені здається буде швидше.

До верхів'я гори мені залишилось кілька десятків метрів. Ось і самий верх, але... передо мною нова гора, що ховалася за першу. Раптом постріл унизу. Я вдивляюся в напрямку звуку і бачу внизу товариша, що мигами показує перед мене. Крім густих кущів нічого не видно. Пробую лізти туди, але вони такі колючі, що не можна зробити кроку. Починається дощик і до колючок приєднується ще роса, яка змочує всього, лише спробуєш пробратися через кущі. Товариш підходить ближче і, хвилюючись, розповідає, що натрапив на п'ять кіз. Цап, на якого він стріляв, побіг у мій бік. Він десь сховався тут у кущах. Кидаємо вниз каміння, але, крім шелесту дощу, нічого не чути. Раптом метрів на триста від нас виринає з кущів червона пляма. Козел обережно й легко йшов від нас в сусідню ущелину. Раз. Пролунав постріл. Під козлом, знявся порох від кулі, а він легенькими стрибками простує від нас. Знервований першим невдалим пострілом, я поспішаю виправити помилку, але кілька нових пострілів лише надають енергію цапові. За хвилину він зникає за виступом скель.

Стріляючи, ми не помітили, як маленький дощик перетворився на зливу. Моя непромокальна куртка, пройнята, як запевняли спеці, особливим розчином, який не пропускає води, прилипла до тіла, а за десять хвилин не можна було знайти сухого рубця в одязі. До дощу приєдналось щось подібне до граду чи крупи. Холодно. Гучно чвакаючи ботинками, повними води, ми здираємося на гору, не звертаючи вже жодної уваги на дощ. До мокрої одязі приєдна-

лося ще цокання зубів від холоду, і кози втратили всякий інтерес. Зібралися на гору. Тут іти легко майже, як по-рівному, і за годину ми підходимо до схилу, що перед ним село. Воно здається нам правильною геометричною фігурою, але надзвичайно маленькою. Село так близько, що, здається, за десять хвилин ми будемо там. Та схил дуже стрімкий. Іти слизько, і ми ризикуємо, посковзнувшись, дійсно за десять хвилин бути внизу. По дорозі зрушуємо великий камінь. Він котиться спочатку поволі, потім швидше й швидше і, вдаряючись об виступи, як від трампліну, підскакує на кілька метрів вгору. Щодалі ці стрибки робляться більші й більші, а камінь зменшується до розмірів шпака. По дорозі він зриває ще каміння і їх летить уже кілька десятків. Вони разом підкидаються вгору і разом падають, підлітаючи знову вгору. Забувши за холод і мокру одягу, я, як зачарований, дивлюсь на це видовище. Вже не віриться, що це каміння; здається, що це величезна зграя шпаків перелітає з місця на місце. Дедалі вниз шпаки, зменшуючись для ока, зрештою вже в долині розсипаються непомітними горобцями.

* * *

Ми чекаємо вже кілька днів у Кок-Пак, а дозволу немає. Виїжджаю до Наринколу довідатися в чому справа. 25 кілометрів проїжджаю за 2¹/₂ години, коняка відпочила і сама рветься вперед.

Ось показалися кущі лози, якісь зарості, а з-за них і самий Наринкол, колишне Охотніч'є.

Колись у Наринколі формувалася буржуазія, наживаючись на контрабанді, багатіли урядовці з хабарів, з визиску тубільців - казаків — тепер від них залишилися великі напівзруйновані дерев'яні будинки та спомини в аборигенів міста.

Але це між іншим. Нам треба їхати до Хан-Тенгри, а для цього потрібна перепустка від Казакської республіки, бо дозвіл Киргизської недійсний. Начальник застави не має підстав не вважати нас за цілком благонадійних політично людей, але він сам не може дати перепустки.

Йому так рідко доводиться бачити європейців з Європи і йому дуже неприємно, що він затримує нас, робить нам прикрість.

Він довго міркує собі, як нам допомогти, і, нарешті, знайшовши вихід, радить :

— Ага. Ви знаєте, ви можете поговорити телефоном з округою і вона вам дасть дозвіл. Навіть більше, ми, з свого боку, допоможемо вам усім для подорожі.

Дійсно, ми забули за телефон, за цей геніяльний винахід, що так багато забрав у нас здоров'я і нервів у місті, коли годинами стоїш біля цього проклятого апарату і чекаєш на сигнал телефоністки. Тепер ти врятуєш нас від цієї неприємности, що може спричинитися до повернення додому з півдороги, не бачивши того, за чим ми їхали. Кожен з нас уявляє собі блискучий чорний апарат з нікельованою руркою і не вірив, що ми його побачимо.

— Невже можна говорити телефоном? Це дуже добре, то ходітьте зараз поговоримо з округою.

Начальник винувато посміхнувся, а ми, глянувши на височезні снігові гори, що з трьох боків оточували містечко, на блискучий сніговий Китайський хребет, відчули якусь непевність.

— Бачите, телефона тут немає, але він є в Н. Це недалеко звідси. Двісті п'ятдесят кілометрів,— він ці двісті п'ятдесят кілометрів проговорив дуже швидко, що ми навіть спочатку не розслухали.— Я гадаю, що за тиждень ви зможете дістатися телефону.

— Тиждень?

— Так. Зараз гарна погода, я гадаю, що за тиждень ви вільно можете доїхати туди й повернутись назад.

— Так, тиждень. Зрештою, це не так багато.

Справді, це не так багато—і ми сами себе переконуємо і хочемо показати начальникові, що ми дійсно віримо, що двіста п'ятдесят кілометрів до телефону—це дрібниця.

Ми, поки доїхали до самого Наринколу, витратили три тижні.

Ще якийсь тиждень можна загубити на цю справу.

Ми командуємо джигіта - киргиза, що доглядає коней (говорити телефоном). Даємо йому текст телефонограми.

Потім чекаємо. Чекаємо п'ять днів, шість, сім, їмо чудових смажених курчат по тридцять п'ять копійок за штуку, купуємо роги диких кіз і ікли диких кабанів, милуємося з чудових гірських краєвидів, паримося в лазні.

Нарешті, повертається джигіт, але дозволу немає, округа хоче поговорити з представником групи, хоче

з'ясувати деякі деталі. Це передано телефоном за тиждень.

Тоді ми їдемо самі. Ми женемо коней, переїжджаємо бурхливі гірські річки, здираємося на перевали, проїжджаємо пишні ялинові ліси, запашні зарості арчі, їдемо голими без жодної деревини долинами. Нарешті, ми коло телефону. Глухий ліс, телефон.

Телефоніст посміхається:

— Приїхали б на півгодини пізніше, нас тут уже не було б. Якраз зібралися переїжджати.

З хвилюванням, з побожністю підходимо до жовтого апарату, беремо рурку. В думці тисячі передчуттів. А що, коли телефон зіпсувався. Коли телефоніст чомусь нас не сполучить. Але ось чутно голос округи, а через хвилину — установи, що дає перепустки.

Ми божеволіємо від радості, і наш альпійський провідник Франц під напливом почуттів починає джигітувати на коні, стьобаючи його гарапником, а той, не сподіваючись від свого флегматичного господаря такої жвавості, чи може теж заразившись радістю, раптом підкинув задні ноги вгору, опустив голову вниз і на кілька метрів відкинув від себе свого верхівця.

Але Франц, хоч його обличчя вкрилося кров'ю, зовсім не сердиться і висловлює свою радість ламаною російською мовою.

Телефоном нам дають дозвіл на в'їзд, дають цілий ряд завдань зфотографувати окремі місцевості, перевали, гори.

Виїжджаємо.— Набоков.— Перевал Кок-Пак.— Сариджас

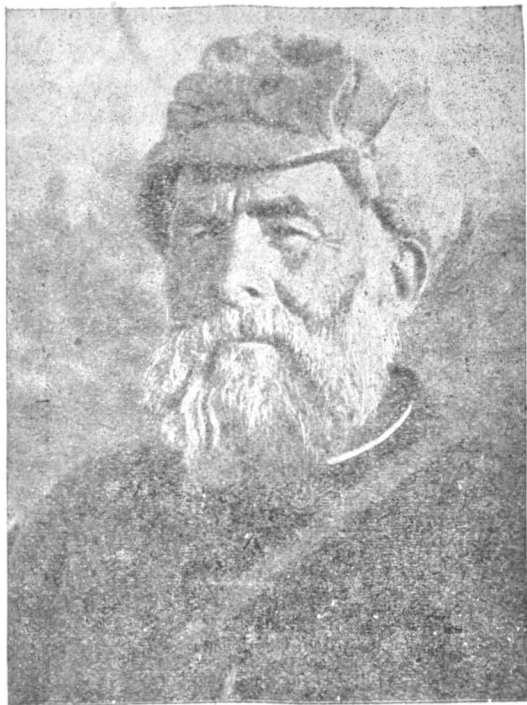
Дозвіл є. Кожен проглядає свою одержу, збрую своєї коняки, розподіляється поміж учасниками сухарі, консерви, запасаємося на кілька день печеним хлібом.

Ранком виїжджаємо з Кок-Пак. Усі бадьорі. Аж тепер ми виїжджаємо в незаймані гори, повні своєрідної і суворої краси. На місяць зовсім пірветься зв'язок з культурним світом. Гори, де можна їхати день, і два, і більше, і не зустрінути ні живої душі, і де в той же час про появу нової людини визнають з швидкістю телеграфу. Спочатку це здається дивним. Здається, що в горах можна сховатися так, як ніде, але це тільки на перший погляд. Адже треба щось їсти, а харчів більше, як на кілька день не візьмеш, і отже, доведеться звертатися до кочовників, треба йти, а йти можна лише стежкою, треба топити, а дим видно далеко. А раз так, то вас або побачать місцеві киргизи, абж ви сами до них звернетесь, а вони через узун-кулак повідомлять про це на всю округу.

Збираємося на невисокий перевал і їдемо долиною великого Кок-Паку. Тут нас повинні зустрінути — наш провідник, носії та загін прикордонників, що супроводитимуть нас аж до річки Інильчек. Об обіді робимо привал, а через годину табор збільшується вдвоє від охорони та носильників, що під'їхали.

Вирішуємо заночувати і ранком їхати далі. Увечері з прикордонників, що серед них знайшлося чимало наших земляків, утворюється хор і українська пісня

лунає в ущелинах Тінь-Шану. Коло провідника Набокова зібралася купка. Він розповідає про свої пригоди в горах. Його 70 років зовсім не позначилися

Мал. 27. М. В. Набоков

на його енергійності і бадьорості. Він розповідає, як колись заблудився в горах, не маючи теплої одежі, а тимчасом наступала фуга. В цей час він помітив

табун архарів (гірські барани, більші за наших у кілька разів). Пощастило вбити аж вісім штук. З шкір двох баранів він зшиває собі щось подібне до мішка і, залізши в нього, засипає. На ранок імпровізований мішок весь вкрився кригою і, посковзнувшись на снігу, він покотився разом з Набоковим в провалля. Оповідань про полювання на диких кабанів, теке, диких кіз у нього вистачить не на одну ніч. Я вдивляюся в його обличчя і мені здається, що воно само подібне до обличчя дикої кози з порижілим від часу волоссям, з густими пухнастими бровами і з якимись особливо ніжними очима.

Його мову тяжко зрозуміти. Він говорить якимсь сибірським діалектом, не вимовляючи як слід закінчень, інколи говорить жестом замість слова.

— Медведя убил... Большой... Сало во... Вкусно,— а в очах добра, лагідна посмішка.

Набоков чи не найкращий знавець Тінь - Шану. Все своє життя він провів у горах. Вже двадцять сім років тому він водив першого дослідника Хан-Тенгри — Мерцбахера. Йому знайомий кожен перевал, кожна річка, кожна мисливська тропа. Розпитуємо про Мерцбахера, але він позабував прізвища, знає лише, що водив німців.

— Немец високий, строгий, денег много было. Баранов двадцать штук купили. Коньяку давал такую румку... во! Много немцев водил, а никто еще не был на Хан-Тенгри.

— Миколо Васильовичу, а ви записуєте, де були?

— Неграмотный я. Не хотел учиться. В солдатах учили, а я не хотел...

І дивуєшся з цього ходячого тому географії Тіень-Шану, що знає ці гори, мабуть, краще, ніж багато з учених професорів.

Уночі холодно. Залазимо в спальні мішки, підклавши під голову сідло. Намагаємося швидше заснути, бо вставати рано.

Черговий по експедиції на ногах уже з чотирьох годин ранку. Він варить сніданок, доглядає за тим, як в'ючать коней, дивиться за порядком. О п'ятій будить усіх інших, а о шостій уже від'їжджаємо.

Нас їде тепер двадцять п'ять верхівців і, крім того, п'ять в'ючних коней. Їхати можна лише один за одним, і ми розтяглися на півкілометра.

Спереду постріл і галас. Стріляли вовка. Але з сідла не стрілянина, вовк щасливо ховається серед каміння.

За цілий день зустрічаємо лише одну казачу родину, що косить сіно, та казака, що возив на сіно-кос кумис.

Барденкул, наш джигіт, починає з ним довгу розмову. Ми вже від'їхали далеченько, а він говорить. Кричимо: «Кидай рурку». Він під'їжджає до нас і виправдується:

— У вас ест телепо, казак телепон джок¹⁾). Казак узун-кул'ак бар.

Нач. червоноармійського загону, що, крім охорони експедиції, має на меті полякати й контрабанду, незадоволений з балакучости джигіта і наказує не «брати рурки».

¹⁾ Джок — ні, немає; бар — є.

Тут частенько можна натрапити на контрабанду і червоноармійці уважно приглядаються до місцевості, до подорожніх казаків, до тих небагатьох кочовників, що їдуть з своїми табунами. Контрабанда річ небезпечна. Це не те, що на західніх кордонах, де контрабандист намагається пройти непомітно. На цім кордоні пройти непомітно не можна. Адже на кордоні є всього лише декілька перевальних точок, через які можна пройти. Шляху закордон немає, — є вузькі стежечки, що їх пильно охороняє варта. І контрабанда тут проходить силою. Набирається інколи понад сотню верхівців і вони прориваються через перевал силою або йдуть лише їм відомою стежкою. Ця контрабанда небезпечна й для населення. Купивши опій у СРСР, вони везуть його до Китаю, а по дорозі грабують мирне населення, відбирають коні, майно. Обмінявши це все в Китаї за шовк та інші товари, їдучи назад, вони грабують і китайське населення, щоб потім продати знову в СРСР і т. д.

Ось під горою промайнула юрта. Набоков під'їжджає до мене:

— Айда кумис. Народу много. Выпьют. Айда раньше.

Ми їдемо до юрти і, коли вже під'їжджаємо, за нами їдуть інші, що побачили юрту пізніше. Казаки зустрічають нас гостинно, дають смачного кумису, густого, як вершки, такого кумису, який буває лише далеко в горах від кобили, що пасеться на незайманих сиртах.

Долина з обох боків укрита тіньшанською ялиною, коло берега річки інколи трапляється лоза, якийсь

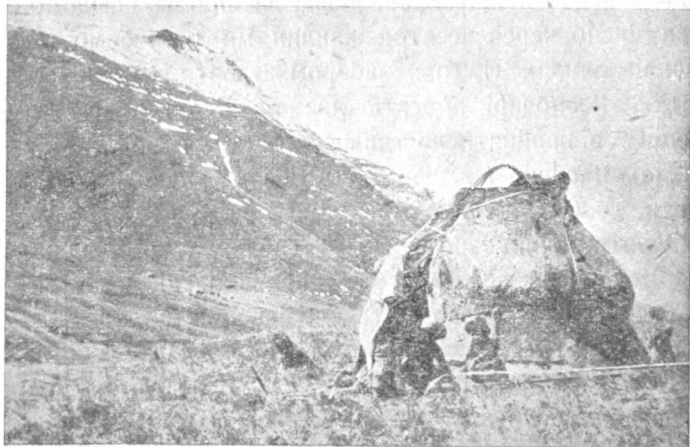
чагарник. Трава не стоптана скотом, висока і густа. Ми надивляємося на ці чудові краєвиди, де кожне містечко — природна дача, бо вже завтра доведеться в'їхати в край, де немає жодного дерева, жодного куща.

Їдемо підряд вісім годин і, зробивши сорок кілометрів, потім відпочиваємо до ранку. Шукаємо місця, щоб отаборитись. Та джигіт доповідає, що за півгодини буде аул. Звідки він довідався про це, невідомо. Але дійсно через десяток хвилин ми помічаємо табун на схилах гір, а незабаром і юрти. Їх з півдес'ятка. Господарі просять нас розділитися на дві групи, бо прийняти до тридцяти гостей одному дуже важко. Частина їде ще трохи далі і знаходить три юрти, де й розташовується.

Джигіт починає розмову з господарем про барана, але той мнеться. Його всетаки лякає кількість гостей. Нарешті, заводять до юрти барана, бож за звичаєм треба показати гостям його, може, мовляв, не сподобається; і поки його варять, нас до нестями напувають чаєм, і лише годин через шість, так опівночі, нас просять «до столу».

Ранком нові турботи. Саме тут закінчилася смуга лісу. Далі доведеться їхати три дні, де немає жодної деревини, жодного кущика. Вже тут не видно навіть арчі. Кочовики кажуть, що два дні по дорозі юрт не буде, а можливо їх не буде й до самого кінця. Доводиться рубати дрова, в'ючити на коні, купувати баранів для їжі. Нарешті, вибираємося. Перед нами перевал Кок - Пак. Річка Кок - Пак тут перетворилася на малесенький струмочок, на схилах гір біліють плями

снігу, що не встигнув ще розтанути від сонця. Дивно, що за порядної спеки лежить сніг. Що далі їдемо, сніг все ближче й ближче, і, нарешті, він нарівні з нами. Він яскраво блищить на сонці і це радує нас— нарешті, справжні такі гори. Але холодний вітер, що примушує одягти всю теплу одягу, і зверху кавказькі бурки, надягти рукавиці, охолоджує нашу радість.

Мал. 28. Юрта незаможника

Перевал «легкий», але коні, навантажені нашими речами й самими нами, ледве деруться на нього. Позаду долина із чорними плямами лісу, з яскравими цятками снігу і табуном у даліні. Спереду сумний краєвид із скель і величезних округлих горбів, вкритих бурою вигорілою на сонці травю. Це сирти— найкращі пасовиська. Ми їдемо майже хребтом гори.

Під ногами чвакає болото, руда вода маленькими струмочками повільно стікає вниз, даючи силу буйним потокам. Навкруги бура глина і бура трава. Небо захмарилось, і краєвид стає ще суворіший ще него-стинніший. Їдемо годину, (другу, і їдемо цілий день і все однаково — бурі скелі і непривітне похмуре небо. Пронизливий вітер продуває наскрізь.

Мал. 29. Долина р. Сариджасу і льодовик Семенова.
Видно Хан - Тенгі

Нарешті, під'їжджаємо до річки Кашка - Тер і спускаємося у долину. Її береги такі ж суворі й непривітні, як і все тут,— голі скелі, стрімкі, інколи вкриті снігом, з численними струмочками, з маленькими водоспадами, що живлять гірську річку. Коні то грузнуть у болоті, то спотикаються на гострім камінні. На камені криваві сліди. Немає навіть стежки, лише

білі кістяки від коней кажуть нам, що саме тут лежить шлях.

Через кілька годин і сама ріка Сариджас. Звідси два дні до Інильчеку. Річище Сариджасу кілька кілометрів завширшки, - все біле від дрібного, віками відшліфованого каміння. Серед цього камінного поля кількома рукавами тече річка. На північ хаос гір, укритих вічним снігом, величезне нагромодження льодовика Семенова, внизу нескінченні бурі сирти з блискучими цятками води на них та чорними плямами оголеної породи.

Долини в цих горах особливі. Вони широкі, оточені з двох боків височезними горами, а всередині між горами величезні горби, вкриті соковитою альпійською травою. Це сирти. На ці сирти тяжко дістатися. Лише найзаможніші баї та манapi доходять сюди з своїми тисячними табунами та десятками збіднілих родичів, що пасуть їм їхній скот.

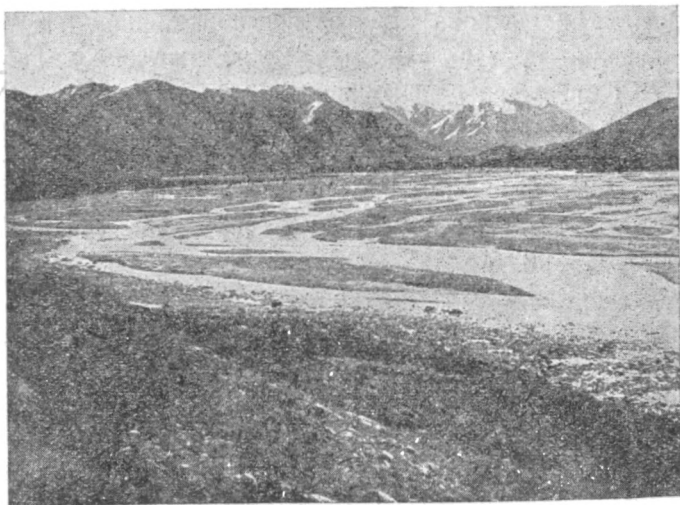
Ми проїхали день і не зустріли жодної живої душі. Все мертве. Навкруги лише скелі, сирти і сіре небо.

Спиняємося на ночівлю під горою біля величезного каменя, що захищає нас від пронизливого вітру. Розбиваємо палатку, готуємо їжу. Наш провідник та носильники їдуть на полювання. Повернувшись пізно ввечері, розповідають, що бачили вісім архарів, але оточити їх не довелося і вони втекли. Набоков усміхається :

— Сало во... М'ясо вкусно. Убежали... На Ингличек архаров нет. Там теке. Архары на Сарыджасе.

Він скручує «козячу ніжку», підсувається до огнища і замріяно дивиться на вогонь. Відблиски від полум'я

падають на гострі скелі й на ніби камінне обличчя Набокова. Всі вже полягали, а він сидить, втопивши очі у ватру, нерухомий і спокійний, як камінь... Холод стає більший. У кухлях замерзла вода... Один по одному подорожні засипають, закутавшись в мішках. Лише Набоков самотньо сидить коло огнища.

Мал. 30. Р. Сариджас⁶ зблизу

Ранком термометр показує мінус 4⁰ Реомюра. Ботинки позамерзали, ми з трудом натягаємо їх. Пригадуємо, що тепер лише половина серпня. Гасимо недогорілі поліна дров і прив'язуємо їх до сидел. Сьогодні ми переїдемо долину Сариджасу і під'їдемо до снігового перевалу Тюз, що має понад 4.000 метрів над рівнем моря.

Довго шукаємо броду через річку Сариджас. Два собаки, що йдуть за мисливцями, скавучать на березі і нарешті кидаються у воду. Їх відносить на півкілометра вниз і вони довго бурхаються, поки вибираються на суше.

Майже півдня підіймаємося на горб. Дорога надзвичайно тяжка — ввесь час болото. Вода плющить звідусіль, інколи вона утворює невеликі кринички, надзвичайно прозорі, так що видно неглибоке дно. Скажений вітер обпалює обличчя, а сонце, що, здається, не гріє зовсім, робить з наших носів печену картоплю. Обличчя болить і від сонця, і від пронизливого холодного вітру, тіло ніє від завжди напруженого стану. Спускатися вниз ще гірше. Коні сковзять, в'юки руйнуються.

Переїжджаємо останній горб. Там — це горб, хоч він вищий за найбільшу гору на Уралі, а на Кавказі був би не останньою горою. Перед нами долина така ж нудна, безлюдна і бура, як і інші. В далині стрічка снігових гір. Що нижче спускаємося у долину, то меншає вітер, зникає синь з обличь.

Придивляємося в долину — там якісь рухливі цятки — це табун коней, а значить — і люди. Поспішаємо до них, адже за два дні скучили за людьми.

Через годину ми вже біля річки Тюз. В кількох кілометрах від нас є юрти з кіньми, баранами, кумисом. Покищо купаємося в річці в одноградусній воді, приймаємо сонячні ванни і не віряться, що годину тому всі тремтіли від холоду. Приїжджає казак з курдюком кумису, угощає всіх і запрошує загін до

юрти. В червоноармійців немає спальних мішків, а вночі мороз, і вони радо приймають запрошення.

Від казана йде приємний запах баранини, люди відпочили і у всіх приємний настрій. Коні мирно пасуться. Ось сонце кидає останні промені на гори, їхні білі верхи рожевіють на кілька хвилин, і потім все зникає у вечірній імлі.

Холодно. Калюжки вкриваються тонкою шкіркою криги. Відразу чуєш, що ботини мокрі. Приємно роздягтися й залізти в теплий спальний мішок. Завтра перша серйозна спроба — перевал Тюз. Набоков не знає, чи він «відкритий», — коли ні, коли багато снігу, то доведеться повертати додому.

Зустріч з контрабандою.— 4030 метрів над рівнем моря.— Зустріч з Мисовським.— Ведмідь „показує кляс“ альпінізму

Крізь сон чую постріл. Мабуть, повернулися червоноармійці. Невже ранок? Знову взуватися в мерзлі ботинки, трюхикати на коняці. . . А так хочеться спати. Та знову постріл, другий. Чую коло себе схвильований шопіт.

— Де гвинтівка? Де гвинтівка?

У нас залишилось три гвинтівки і моя, звичайно, біля мене. Але до інших двох немає набоїв, їх забрали ті, що поїхали до юрт.

Товариш хвилюється дужче:

— Швидше давай гвинтівку! Банда!

Кілька пострілів лунають майже над вухом. Я пригадую, що в мене лише три набої і що я розутий.

Новий постріл надає мені рішучости. Вилазю з мішка в чорну холодну темряву ночі. Недалеко спалахнуло полум'я від пострілу. Випускаю свої три набої в напрямку полум'я і потім шукаю останні набої, які, як звичайно, заховані десь аж на дні мішка і зав'язані так, що потрібна година, щоб їх розв'язати. На допомогу приходить ніж, і через три хвилини я вже, вилізши на горбок, даю волю своїм військовим інстинктам, хоч знаю, що поцілити ворога, особливо, коли невідомо, де він, і про нього доводиться лише догадуватися, можна лише випадково. Наш джигіт щось несамовито вигукує киргизькою мовою, плескає в долоні. Кроків за п'ятдесят чутно відповідь теж киргизькою мовою. Джигіт, що особливо турбується, чи не забрала банда коней, загрожує їм:

— Покиньте наших коней, бо ми всіх вас перестріляємо!

Звідти занадто вже спокійна відповідь:

— Діло ваше. Стріляйте.

Та видно їй наступати невідомі не хочуть. За півгодини пострілів уже не чути, а шум від річки не дає вловити кінського тупоту.

Організовуємо варту. Дехто не спить до ранку. Перевіряємо коней: усі цілі. Прибуває загін від юрт. Виявляється, що банда напала на наших товаришів, коли ті їхали з юрт до палатки, відкрила стрілянину, і цим розбудила нас, а ми «дали бій».

Ранком спіймали коняку, кинуту бандою. На ній калмацьке тавро. Отже, вона з Китаю. Усі пристають на ту думку, що це йшла контрабанда з Китаю. Червоноармійці сами не свої: отак промазати контрабанду.

Ранок похмурий. Хмари йдуть низько. В обличчя б'є вітер з дощем. Високі скелі закутані в сизий туман. За десять кілометрів Тюз. Поволі піднімаємося вгору. Підкови одноманітно цокають по гострому камінню, що ним усипано болото. Інколи коняка спо-

Мал. 31. На підступах до Тюзу

тикається, порушує цей ритм і верхівець хапається за повідки, та через хвилину знову одноманітне цок-цок. Інколи переїжджаємо через снігові навії. Ось перед нами снігова загата. Сніг тут укрит скелі, прикрив, провалля, і нам здається неймовірним, що через нього можна переїхати. Набоков мовчить. Але

ми повертаємо ліворуч і серед хаосу каміння бачимо щось подібне до стежки. Дорога раптом підіймається круто вгору. Спереду падає коняка і вся валка спинається. Джигіти здіймають галас, кидаються до нещасної тварини і витягають її на стежку. З'їжджаємо на рівний майдан. На ньому кілька пірамід, складених з каміння — їх ставить кожен подорожній, що

Мал. 32. Перевал Тюз

йде маловідомими місцями — отже, ми на правильнім шляху. Їдемо напівзамерзлим болотом. Кінські підкови розбивають незайману кригу. Кругом нас сніг. Тут починається найвідповідальніше місце перевалу — його снігова частина. Перший їде Набоков. Кінь тяжко лізе на стрімкий сніговий схил. За Набоковим

червоноармійці, а далі всі інші. Коні по черево грузнуть в снігу, провалюються, сковзаються на невидимій кризі під снігом. Дехто зліз з коняки. Йти важко. Узвіз стрімкий та до того ж і сніг глибокий. Сонце виглянуло з-за хмар і сніг тепер засліплює очі. Повітря розріджене, ледве вистачає дихання; від незвичного шляху і втоми — в очах червоні плями. Підіймаємося вище й вище. Здається, вже кінець. Але це тільки маленький перепочинок. Тут досить рівне місце в кілька метрів, а за ним знову стрімкий узвіз, знов треба лізти вгору по коліна в снігу. Та, нарешті, ми на самім перевалі. Перед нами долина Інильчеку, і хоч ми стоїмо зараз на перевалі чотири кілометри заввишки, порівнюючи з окружними горами, ми ще зовсім низько. Якраз перед нами височить у небо і десь ховається в хмарах височезна гора. Величні засніжені скелі, дикі і неприступні льодовики, якісь хаотичні нагромадження каміння і криги, глибокі кручі — все це в синім тумані, окутане хмарами. А внизу, куди нам їхати, провалля кілометр завглибшки через прозорий туман видно нескінченні уступи гір і аж внизу біліє вузенька, як іграшкова стрічка, ріка Інильчекі

Починається стрімкий спуск. Замість стежки, купи гострого каміння. Коні весь час повертаються то в один, то в другий бік, щоб зменшити спад; вони весь час спотикаються об каміння, обранюють собі ноги. Так їдемо дві години. Та, нарешті, досягаємо рівніших схилів. Тут уже трава, є рівні майданчики. Внизу якісь три крапки. Вони дуже повільно прямують до нас. Спускаємося нижче і через годину вітаємося з московськими туристами Мисовським і

іншими. Вони пройшли лише тридцять кілометрів льодовика Інильчек і тепер повертають назад. Коней залишили вони по той бік Тюзу і їм доводиться йти пішки. Ми пропонуємо їм спуститися в долину річки і переночувати в нас. Але вони з острахом відмовляються від нашої пропозиції. Щоб піднятися на половину перевалу, вони сьогодні йшли вісім годин, несучи на собі по пуду речей, і перспектива повторити цю путь їм аж ніяк не подобається.

Розмову перебивають постріли — наш провідник забачив ведмедя. Величезний чорний, він, не кваплючись, збирався на перевал. Не в одного промайнула думка — зустрінутися з ним на вузькій стежці перевалу один на один. Знявся «ураганний» огонь. Та даремно — віддаль між ведмедем і стрільцями швидко почала збільшуватись; ця, здається, на перший погляд дуже неповоротка тварина «взяла» перевал, що з нього ми з'їжджали близько двох годин, за якихось десять хвилин. Ми всі пристали на ту думку, що у ведмедя після такого бігу безперечно буде порок серця і він десь помре за перевалом, та до того ж цілі хмари порошу, що знімалися коло нього від наших пострілів, говорили за те, що його можливо й поранено.

Інильчек.— Набоков розповідає.— Коло льодопаду.— Теке.— Гірська хвороба

Спуск до самої долини забрав у нас увесь час до вечора. Лише надвечір ми спинилися в прекраснім природнім парку з тіньшанської ялини, диких зарос-

стів тіньшанської акації та мизерної берізки. Схили гір усі зриті норами бабаків, що, не боячись тут нікого, вільно розплodжуються. Вони стовбичать над своїми норами, а зачувши гавкання собак, блискавично зникають в норах. Полювати на них тут нікому, хоч їхнє хутро цінується дуже високо і є одним з видів експорту. До речі, 1928 року ці самі

Мал. 33. Наш табор на р. Інильчек

бабаки принесли чуму в Киргизію. Один мисливець убив чи може просто взяв дохлого бабака, хорого на чуму, захорів сам і за кілька днів захоріло 46 осіб, що з них 45 умерло.

Ми три дні не бачили дерева і тут розводимо величезне огнище, на жаліючи дрів. Полум'я освітлює

стрункі високі ялини, окружні скелі, якісь чудернацьк
фігури учасників.

Навколо нас мовчазні суворі снігові гори. Внизу шумує річка, десь збоку клекотить водоспад та інколи чутно ніби гарматні постріли — снігові обвали. Серед цієї величі лунає українська пісня, може вперше за весь час існування світу.

Набоков згадує Мерцбахера. Бідоласі довелося вісімнадцять місяців стояти в горах, доки він дістався Інільчеку. Увесь час були дощі та снігові завірюхи і йому не щастило дійти до льодовика. А коли дійшов до самого Хан-Тенґрі, сили зрадили його і він не зміг лізти на гору. Альпініст Пфанк, що був з ним погодився лізти, але відмовився розділити славу першого сходження на гору з Мерцбахером.

— Четыре дня ревели. Старый немец grit — мой флак поставь, а молодой свой, grit, поставлю. Четыре дня ревели.

Ми всі співчуваємо бідному Мерцбахерові, мужньому мандрівникові, що перший, і покищо єдиний, дійшов до підшви Хан-Тенґрі.

— Але, Миколо Васильовичу, чого ж вони плакали?

— Кто плакал? Ревели, говорю. Ну, ссорились по-вашему. Зачем плакали? просто ревели.

Наш альпініст Франц цікавиться, яку форму має схил сусідньої з нами гори з північного боку.

— Скажите, как выхлятывал эта контрафорс с северна стороной.

Набоков киває головою і запевняє:

— О, выглядывал. Далеко выглядывал,— і не розуміє, чому всі сміються.

Ранком йдемо полювати на теке — гірських цапів. Проходимо через чорний льодовик. Спочатку здається, що це тверда земля, але справді лише зверху грубий шар каміння і піску, де навіть ростуть кущі, а під низом крига. Десь у глибині чутно, як клекотить вода; вона прорила собі нору в кризі і стікає вниз, утворюючи, трохи нижче, де льодовик ламається, водоспад. По дорозі натрапляємо на струмки, що то виходять наверх, то знову ховаються десь під кригою. Частина мисливців пішла в обхід, а мене посадили чекати на теке — вони мають бігти просто на мене. Я сиджу на льодовикові, хоч льоду й не бачу — скрізь каміння різних розмірів, що віками напало з гори. Наді мною рівна, наче відшліфована крижана стіна. Навколо неї маленькі цятки снігу. Над цим, так званим, білим льодовиком (чиста крига) не видно, нічого — верх гори вкутаний хмарою. Теке не видно, і я вирішую дістатися білого льодовика — він здається зовсім близько. Дорога важкенька. Камінці осуваються, і я їду з ними вниз. Щодалі, то шар камінців тоншає і з-під них виглядає крига.

Пройшовши годину, оглядаюся назад і бачу, що пройшов ледве десяту частину путі. Сонце пече не ймовірно і на моїм шляху виникають нові струмки, ноги провалюються в невидимі калюжі. Ось уже і сніг. Але це не маленькі плями, а величезні навії. По пояс провалююсь у сніг, в ботинки набирається снігу, він тане і цим відбирає всяку охоту лізти, але назад доведеться йти через цей самий сніг, і я вирішую піднятися вище, перейти по перевалу і звідти спуститися якраз до табору. Льодова стіна вже зо-

всім близько і від неї віє холодом. Сонце сховалося за хмару і льодовик раптово стає похмуро синій, а струмки, що їх безліч тече від нього, відразу ж робляться ще холодніші. Десь підо мною клекотить підземна річка і, не звикши до цих умов, мені здається, що я зараз провалюся в безодню.

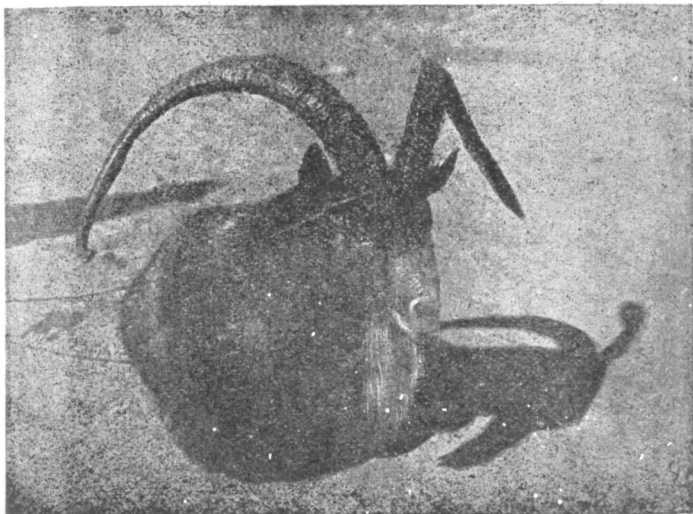
Схил стає такий стрімкий, що доводиться лізти рачки, хапатися руками за крижані виступи. З скелі увесь час з гуркотом летить каміння. Воно відривається від гори з гуркотом, подібним до пострілу, і з скаженою силою летить униз. Ці постріли чутно через кожну хвилину. Кілька каменюк прогуло в мене над вухом; зачепить по голові — смерть. Обережно, по пояс у снігу, перебираюся до перевалу. Невідомо звідки, знявся велетень - орел, він плавно кружляє наді мною, підносячись все вище й вище.

Нарешті, я на сухому, на перевалі. Сніг залишився ззаду. Переді мною південний схил, увесь вкритий пухким осипом. Я просто сунуся і за якихось п'ять хвилин спускаюся на півкілометра вниз. Навкруги бурі скелі потріскані і мертві. Досить приторкнутися до них, як цілі купи каміння відриваються і летять униз. Я спускаюся нижче, але вже обережніше, бо узвіз стає стрімкіший. Ще кілька хвилин такого спуску, і я буду в таборі, але через кілька кроків узвіз стрімко обривається і переді мною глибочезне провалля. Дно його десь заховалося в тумані, крізь туман видно гострі уламки скель, чорне тіло якогось льодовика. Далі йти нікуди.

Раптом ледве чутний шорох. Повертаю голову — два теке легко й тихо прямують в тридцяти кроках

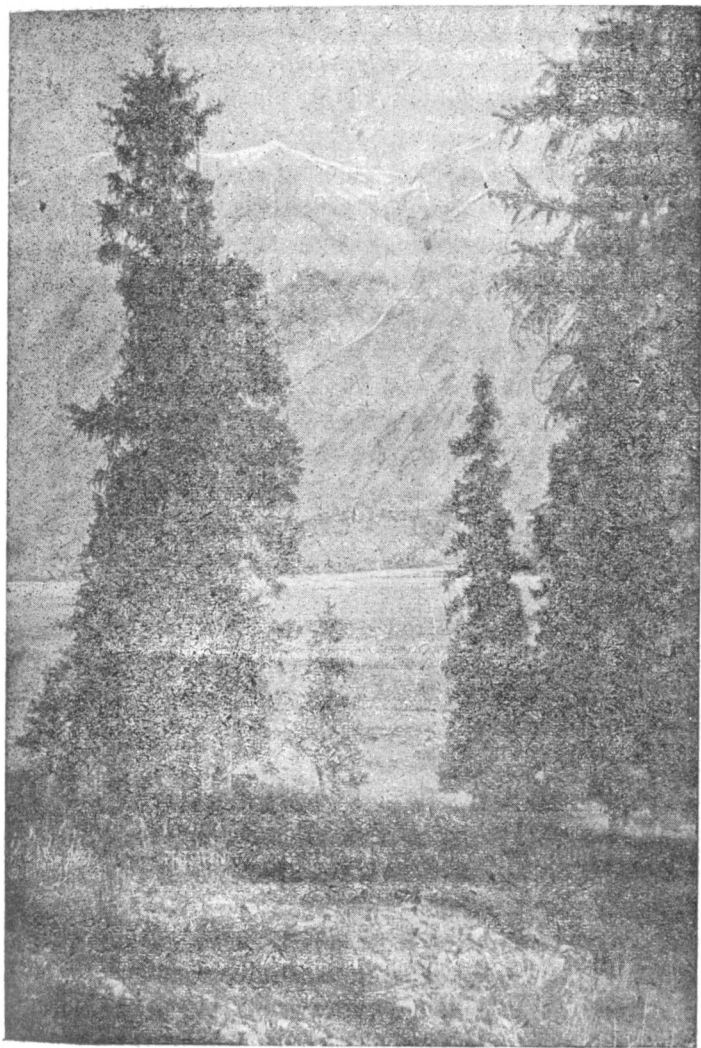
від мене. Чи стріляти? Але навіщо? Адже їх все рівно не дістанеш з скелі. Та й чи дотягнеш до табору. Тварини граційно, легкою ходою зникають десь за виступом гори.

Сонце якраз на обід. Пригадую, що нічого не їв зранку, але їсти не хочеться. Невже знову лізти назад вгору? Так. Доводиться.

Мал. 34. Теке, але спійманий і прив'язаний

Сонце ховається за хмару, загрозово збираються хмари. Тут так часто й раптово бувають гірські завірюхи — бурани. Стріляю кілька разів з рушниці, але крім луни не чути ніякої відповіді. Лізу назад. Грунт осувається під ногами, і я ледве-ледве крокую

Мал. 35. Перевал Тюз з нашого табору

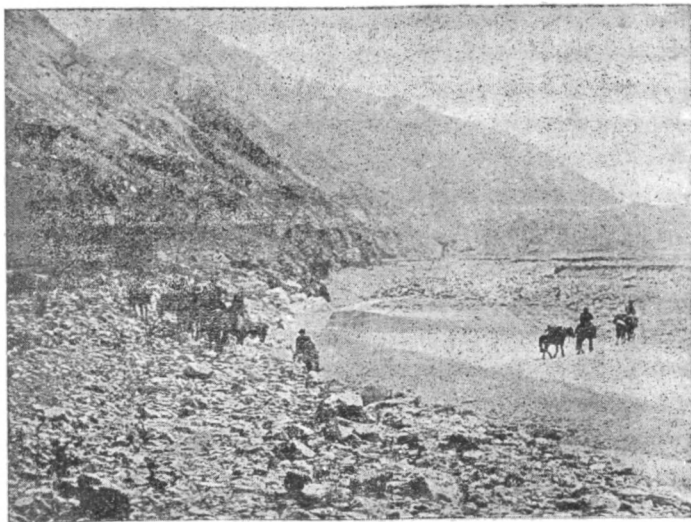
вперед. Хочеться спати. Пригадую гірську хворобу: теж хочеться спати, апатія, головний біль — невже це в мене та хвороба, що раптом може збити з ніг кого завгодно?

Та йти треба. Ночувати в одній сорочці тут неможливо, тепер спека, а вночі буде кілька градусів морозу. Вирішую робити по десять кроків і після цього спочивати. Роблю десять кроків і десять по десять, а перевалу не видно. Сонці поволі, але певно йде вниз. Коли за сонця не дійду хоч до гори, тоді погано. І ось, коли вже сонце заховалося за схил гори, переді мною давно очікуваний перевал. Щоб не йти снігом, ризикую спробувати новий шлях попід самою горою. Знову провалля. Але схил його не такий стрімкий, і воно не дуже глибоке; хапаючись за виступи і зрушуючи за собою цілу повідь каміння, лізу вниз. Нарешті, на рівнім місці, рівнім, бо немає великого каміння. Схил стрімкий, і я ледве встигаю перебирати ногами. Даю постріл — з табору відповідають. Через півгодини «дома».

**На льодовик! — Озеро в кризі. — Чи холодно на льодовику. — Ночівля під снігом. — Хан - Тенґрі, —
Переправа через річку Інильчек**

Сьогодні від'їжджаємо до льодовика. До нього від нашого табору кілометрів чотири. Відбираємо найпотрібніше, бо далі доведеться десять днів іти пішки. Охорона залишається на місці і чекатиме на наше повернення. Коли не повернемося за десять днів, загін має повернутися до застави і повідомити, що з нами сталася біда.

За деякими відомостями ми знаємо, що льодовиком кілометрів з п'ятнадцять можна їхати на конях. Це велика полегкість. Уже від табору нам видно величезну темну загату, що закрила всю долину, з якої виривається буйна річка. Це чорний льодовик. Він метрів двадцять заввишки, весь складений з

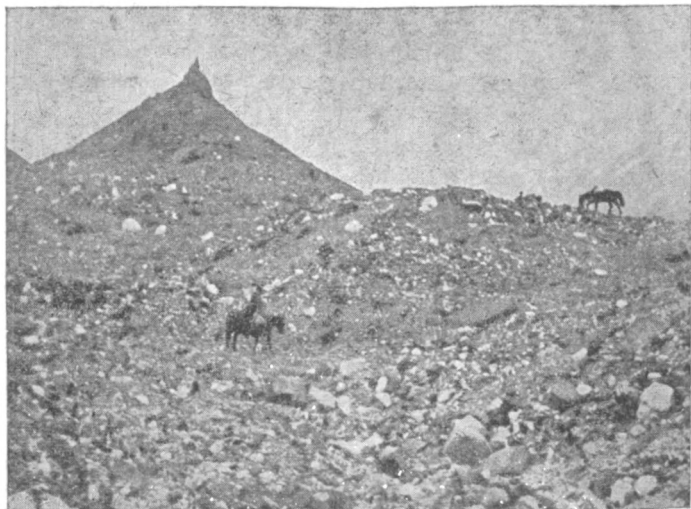
Мал. 36. Під'їжджаємо до льодовика

уламків різних порід, різних розмірів каменя. Де-неде з-під каміння видно брудну, блискучу кригу. Маленькі струмочки течуть з усіх боків з-під льодовика. Спочатку дивуємося, що в льодовикові так мало криги. Але це лише перше вражіння]— під не-

грубим шаром каменю справжнісінька крига з замерзлим в ній камінням.

Коні важко лізуть на льодовик. Їдемо навмання, адже стежки немає.

Набоков уважно роздивляється навкруги, щоб пригадати шлях.

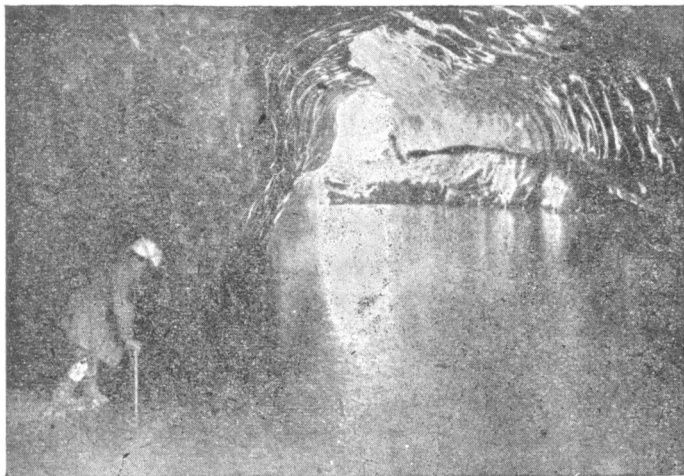

Мал. 37. Шлях льодовиком

Вийшовши на льодовик, перед нами відкрилася дивна картина. Ніби море, розхвилювавшись, раптом завмерло і залишились брудні, сердиті хвилі, вікнини. Хаотичні купи каменю, ями, горби і все це темне, непривітне, як жушлиця після пожежі. Цей льодовик дійсно нагадує величезне пожарище. Чорна порода

дуже подібна до жужелиці, а струмочки, що змочують це каміння, ще більше справляють вражіння пожарища, нещодавно залитого водою.

Коні, натрапляючи на кригу, сковзаються, спотикаються, падають, обранюють собі ноги. Немає вражіння, що ми їдемо вгору. П'ятдесят кроків угору, потім стільки ж вниз, у яму, знову вгору і так цілий

Мал. 38. Крижана грота

день. За вісім — дев'ять годин їзди ми проїхали не більше п'ятнадцяти кілометрів.

Що далі їдемо, то змінюється обличчя льодовика. Трапляються невеличкі озерця з стрімкими берегами, з каламутною водою, льодові печери, гроти. Крига розтанула зі споду і утворилася грота. На дні вода, а зверху крижана скеля, що відсвічує тьмяно-блакит-

ним кольором. Невпинно капотить вода. Невеличкі камінчики скочуються з греблі крижаних скель — скрізь повільний, але невинний рух.

Під'їжджаємо до берега льодовика. Незабаром має бути галявинка з травою, звідки коні підуть назад. Коло самого берега напівзгнилий труп теке (гірського цапа) — роги та шматки шерsti напівзанесені піском. Колись тут сталася трагедія, але коли? За температури льодовика труп може лежати кілька років і залишитися майже цілим.

Ось і місце для відпочинку. Є трава. На горбках бабакові нори, інколи розриті — це ведмідь пробував спіймати собі поживу. Починається їжичка, з долини насувається темна хмара, але за півгодини знову роз'яснюється. Готуємося до ночівлі; запаковуємо харчі і речі, що їх доведеться нести на собі.

Перший раз коштуємо продукти, взяті спеціально на льодовик — кав'яр, шоколаду, ковбасу. Продукти найконцентрованіші, бо ж коли нести їх на собі та ще аж на десять днів, то треба брати найлегші і найпоживніші продукти. Довідуємося, що примус в дорозі зіпсувався, доведеться десять днів бути без гарячої води.

Другого дня пробуємо ще поїхати кіньми, але чотири кілометри за півдня і поранені ноги коней остаточно переконують нас іти пішки. Забираємо все в рюкзаки, залишаємо все, без чого можна обійтися, навіть мило і рушники.

Щодалі «хвилі» крижані стають стрімкіші, трапляються щілини, які доводиться обходити дуже далеко. Льодовик поволі біліє; замість чорних камін-

них горбів з'являються снігові скелі. Каміння на них немає і йти стає важче. Доводиться, щоб не сковзатися, надягати «кошки» — спеціальне приладдя з залізними зубами. Інколи й це не допомагає і доводиться прорубувати в кризі приступці, щоб піднятися вгору. Тріщини трапляються на кожному кроці, озерець стає більше, струмки більшають, інколи трапляються

Мал. 39. Льодовик щодалі білішає.

цілі річки, що раптово виходять з-під криги і кілька десятків метрів пройшовши на поверхні льодовика, знову десь зникають під кригою.

Ідемо кілька годин. Ось з-за білих снігових скель видніється вода — це крижане озеро, що лежить між двома гірськими хребтами і заступає шлях до північної гілки льодовика Інильчек. Цей льодовик має

форму величезної розвилки, з тридцятикілометровим держакон і ріжками по сорок п'ять кілометрів завдовжки. Розділяє ці дві гілки величезний хребет, так званий, «Панцерник». Цієї назви немає в географії, бо ж і хребет не має назви. Так назвала його група Мисовського, що дійшла до льодового озера. Дійсно, він має подібність до величезного панцерного

Мал. 40. Початок північної гілки льодовика³

корабля, що своєю чорною глибою вривається в біле море льодовика. Обидві розвилки льодовика йдуть між неприступними гірськими пасмами з стрімкими берегами. Північна гілка має на початку озеро кілометрів 3-5 завдовжки, яке підходить якраз до прибережних скель і не дає змоги пройти на льодовик.

Перейти це озеро ніяк не можна, переплисти на крижині — треба довго чекати слушного випадку та, крім того, той, хто переплив би, повинен був і повернутися назад, а гарантувати щасливе повернення не можна, бо не завжди знайдеться відповідна крижина для плавби, не треба забувати й за снігові фуги, дощі та особливо обмеженість харчів. Власне за переправу на крижині — це лише балачки — в місцевості, де йти без точного врахування всіх ресурсів взагалі не можна, покладатися на таку непевну річ, як крижина, навряд чи розумно.

Отже, 40 кілометрів льодовика північної гілки зовсім не досліджено. На ній ніколи не була людська нога.

Нашій групі теж не пощастило перейти озеро. Отже, довелося йти південною гілкою, де вже були люди, правда, небагато — лише один мандрівник Мерцбахер, що пробирався до неї 18 місяців.

Розділяємося на дві групи. У нашій чотири чоловіка. Поки перша група на чолі з нач. експедиції тов. Погребецьким пробує ще раз перебратися якимось на північну гілку, ми, не гаючись, захопивши лише фотоапарат, простуємо до Хан-Тенгри. Усі зв'язуємося шнуром, щоб на випадок, коли хто впаде в тріщину, можна було б врятувати, та щоб полегшити собі збирання на гору й спускання, бо тут сходяться обидві гілки льодовика й крижані нагромадження стають особливо стрімкі та порізані тріщинами.

Ми минаємо «Панцерник», сходимо на південну гілку льодовика. Праворуч нас гори, поспіль укриті снігом, з ущелин через кожні 2 — 3 кілометри

спускаються бокові льодовики. Інколи чутно ніби гарматні постріли: придивляємося до гір і бачимо, як малесенький сніговий струмок повільно тече з якоїсь скелі, щодалі збільшуючись і збільшуючись, захоплює по дорозі все більше снігу, каміння й криги і, нарешті, зникає десь коло підошви гори — це снігові обвали.

Ідемо повільно, спочиваючи через кожні півгодини — бож дорога тяжка, а на плечах у кожного по півтора пуди вантажу. Увесь час доводиться прорубувати собі стежку на стрімких крижаних скелях, доводиться довго мудрувати з тим, щоб переправитися через річку, щоб не обходити її на кілометр. Повітря розріджене і тому йти можна лише дуже поволі. Трохи лише прискорюєш хід, як починає несамовито калатати серце, захоплює дихання. Ідемо по десять годин на день і дивно, що не відчуваєш ніякої втоми в ногах.

Краєвид одноманітний, нудний — праворуч біла снігова загата гір, ліворуч чорна стіна з снігом в ущелинах, з льодовиками. Під ногами різнобарвне каміння. Сірі граніти, рожеві мармури, зелені глини різних відтінків кварци. Коли впадає в Інільчек якийсь боковий льодовик, наш шлях зразу ж змінює свій колір, ґатунки каміння, весь свій вигляд — то суцільна мармурова стежка, то хаотичні кучугури вапняків, то зеленувата масляно-блискуча глина. Змочене розталим снігом каміння виблискує на сонці всіма кольорами. Усі ці камінчики, каміння, камінні брила скотилися колись із гір і тепер повільно по міліметрові за десятки років з'їжджають вниз в долину, щоб

через десятки, сотні тисяч літ, обшліфувавшись, заповнити річище Інильчека. Тут і там здіймаються льодовикові «столи»: навколо великого каменя сніг і крига розтанули і лише під каменем залишилася льодова ніжка. Крига на поверхні льодовика тоне далі, а підставка під каменем робиться вища й вища, доки підтане зовсім і камінь впаде на кригу. Ці утво-

Мал. 41. Льодовиковий стіл

рення чомусь звуть столами, хоч вони дужче нагадують печерицю з тоненькою в метр завдовжки ніжкою і величезним в кілька тонн вагою каменем на ній.

Як тільки пригріває сонце, починається одноманітний своєрідний шум. Прикований до криги камінець

{Мал. 42. Річка в льодовику

під променем сонця відривається від криги і котиться вниз, маленькі струмочки з ледве чутним джуркотінням стікають кудись у тріщини, інколи чутно клекіт води під кригою — це річка промила собі всередині льодовика ходи і тече десь насподі, тисячі струмочків сполучуються, і ось уже під ногами не клекіт води, а бушування. Хто знає, чи витримає вас крижаний міст над цією схованою річкою, чи міцний він? чи, може, він так підтанув, що досить ступити крок, і льодова вода понесе вас кудись углиб під кригу, у темні нори, прориті річкою? Та шнур на грудях і три товариші, обв'язані цим самим шнуром, запорука від усякого лиха.

Інколи під ногами тріщить крига, інколи нога провалюється в прикриту снігом тріщину... Всі йдуть сторожко, обережно.

Та це перші дні. Далі звикають, навчаються вибрати найбезпечніший шлях.

Після чотирьох годин приємно скинути з плеч важкий рюкзак з харчами та теплою одежею, спальний мішок, посидіти і поїсти московської ковбаси та кав'яру з сухарями, запити холодною льодовою водою.

Коли йдеш, жарко. Посидівши трохи, відчуваєш холод. Повітря холодне, хоч сонце пече досить. Але воно пече по-своєму. Від нього не дуже жарко, зате шкіра облазить вмить. Це щось жахливе — досить підставити обличчя під сонячний промінь, як через чверть години не можна доторкнутися до обличчя рукою. Через день спечена шкіра набирає кольору обвареного м'яса, а далі вкривається виразками. Ми живимо всіх заходів від сонця; обличчя густо нама-

зуємо ланоліном, носи прикриваємо папером, натягаємо капелюхи на самі вуха. Та не зважаючи на це, до носа не можна приторкнутися, бо проміння проходить і через папір. А трохи відвернешся від сонця, обличчя синіє від холоду.

Досить дмухнути невеликому вітрові, як ~~скажений~~ холод пронизує наскрізь.

Мал. 43. Снідаємо!..

Увечорі вітер особливо холодний. Тільки сховається сонце, як температура падає значно нижче нуля. Ноги в мокрих ботинках дубіють, дубіють руки, синіє обличчя. А треба ще готувати «постіль».

Наші спальні мішки не обшиті повстю. Вони, правда, не такі важкі, але зате в них не так уже тепло,

коли доводиться спати на кризі. «Послатися» на льодовикову річ не дуже легка: треба вибрати затишне місце, треба підрівняти його, наносити сухого дрібного каміння, повибирати велике й гостре, позчищати сніг.

За годину тяжкої праці маємо рівну площинку, якраз, щоб лягти вчотирьох. Скидаємо мокрі ботини, мокрі шкарпетки, до колін мокрі штани, надягаємо всю запасну одягу і залазимо в мішки. Десь над нами збираються хмари, гуде вітер, падає ріденький сніжок, а в мішку, як на-ліжкові.

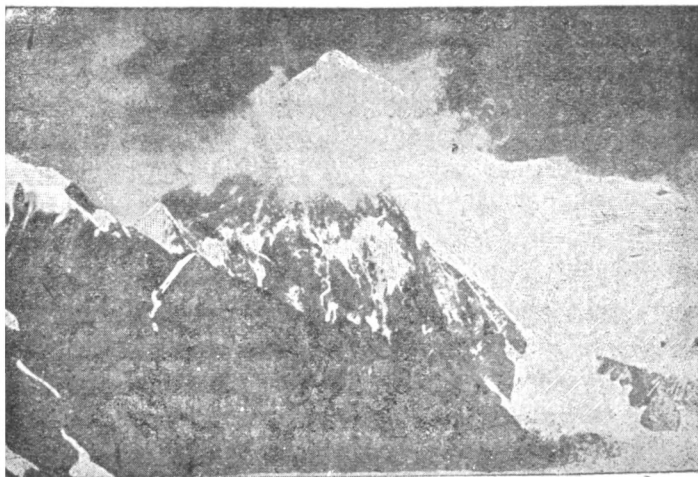
Ранком тверді замерзлі ботини, що їх треба надягати, дають найбільше неприємностей. Вони такі шкарубкі й холодні з примерзлими шнурками, з кригою всередині...

Ідемо шостий день. Перед нами та сама картина — скелі, сніг і неймовірне сонце. Що більше снігу й криги під ногами, то більше палить сонце, де в кого вже поробилися болячі виразки від його проміння. В одного з товаришів почалася гірська хвороба. Він не може як слід дихнути, не вистачає повітря, болить голова й нудить. Чотири з половиною кілометри над рівнем моря дають себе відчутти. Доводиться зробити вимушений відпочинок.

Завтра гадаємо дістатися подошви Хан - Тенґрі. Гори тут втратили свою величність, вони здаються порівняно невисокі, ну, не вище за всі гори, що ми їх бачили по дорозі — це цілком зрозуміло, бо ж ми непомітно зібралися льодовиком дуже високо і тепер до самого верху гір залишається півтора - два кілометри і лише Хан - Тенґрі височить на три кілометри

над льодовиком. Можливо, що ми просто звикли до цих гір і вони здаються нам невисокими.

Пробуємо їсти, але апетиту немає. Шість днів однакових харчів без гарячого, навіть без теплої води: хочеться чогось смачного... Ну, огірка або цибулі, а на остогидлий кав'яр та ковбасу не хочеться

Мал. 44. Хан - Тенгі

й дивитися. Їмо лише шоколяду, але й то, примушуючи себе.

Прокидається думка: як же далеко ми від Європи, навіть від першої киргизької юрти... І зрештою які ми беззахисні. Досить трапитися якійсь затримці, сніговій бурі,— а вони інколи тривають тижнями, чи великому дощеві,— і ми пропали з голоду.

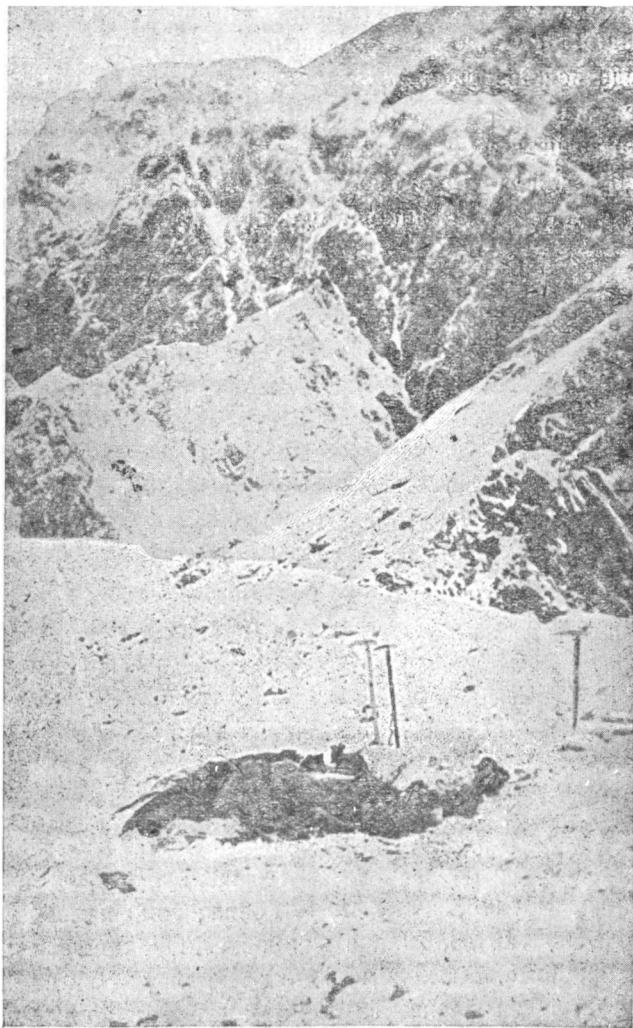
Наче у відповідь на цю думку з долини ріки Інильчек почали збиратися зловісні хмари, сонце зникло, подув вогкий вітер з снігом. Мимоволі пригадуємо Мерцбахера, що підчас одної експедиції за ціле літо в цих горах не бачив жодного сонячного дня, і примушений був ні з чим повернутися додому.

Вечоріє і треба лаштуватися на ночівлю.

Лягаємо в мішки, накриваємося зверху палаткою, щоб захистити себе від снігу. Нап'ясти її немає рації, бо нас чотири, а в ній можуть вміститися лише двоє. В мішку тепло, бо окружні скелі захищають нас від вітру. Він виє десь угорі. Сиплеться сніжок. Прикриваємо обличчя, але тоді не можна дихати. Повітря настільки розріджене, що треба зряду дихнути кілька разів, щоб відчутти його в грудях. А розкриєш обличчя, б'є сніг. Ця мука триває кілька годин, поки ми стомлені, з головним болем якимось засипаємо. Але заспокоєння не надовго. Палатка зсунулась і сніг на мішках, нагрітих нашими тілами, починає танути. Прокидаємось, відчувши холодну вогкість.

Вітер стих, сніг перестав. Починає світати, і ми бачимо, як все змінилося навколо. Жодної чорної плями, жодного камінця. Усе вкрито білою пеленою. На наших мішках грубенький у кілька сантиметрів шар снігу. В мішку мокро, а за мішком нас чекають засніжені мокрі ботини.

Сходить сонце. На небі жодної хмарки. Лише Хан-Тенґрі та суміжні з ним гори вкутані густими хмарами. Сонце пече сьогодні, як ніколи. Відбиваючись від снігу, сонячне проміння засліплює очі. Без окулярів не можна зовсім дивитися. Сонце вмить висушує

Мал. 45. Остання перед Хан - Тенгі ночівля

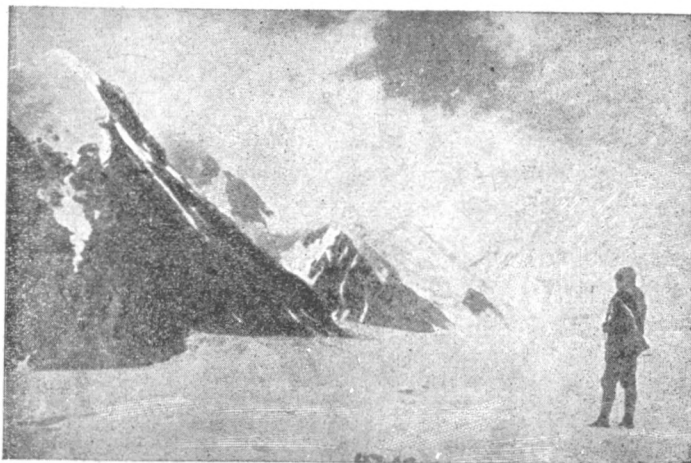
нашу одягу, підбадьорює нас самих. Сьогодні ми підійдемо до підосви Хан-Тенгі, і, мабуть, сьогодні доведеться вертати назад, бо сьогоднішній сніг не дасть змоги спробувати лізти на гору. Навколо мертва тиша. Сніг ще не почав танути, струмків ще немає. Жодної живої істоти. За всі шість днів путі ми побачили лише труп дикої качки на льодовику і більш

Мал. 46. Ідемо зв'язавшись шнуром

нічого. Але знайшли ще живе. Випадково, перекинувши камінь, бачимо, як звідти вилазить павучок, придивляємося ближче — їх там сила; вони проворно бігають по снігові, залазять під каміння, відчувають себе, як дома. Знаходимо і їхню поживу — снігових бліх. От і вся фауна. Та й що могло тут жити ще, коли немає жодної травинки, жодного кущика.

Сьогодні йти найважче. Повітря таке розріджене, що посуваємося вже занадто повільно, спочиваємо через кожні десять хвилин. Тільки трохи прискориш ходу, чи довше, ніж встановлено, пройдеш, як несамовито починає калатати серце, не вистачає повітря. Понадівали спеціальні маски від сонця, але в них задихаємося від задухи та недостачі повітря. Сніг

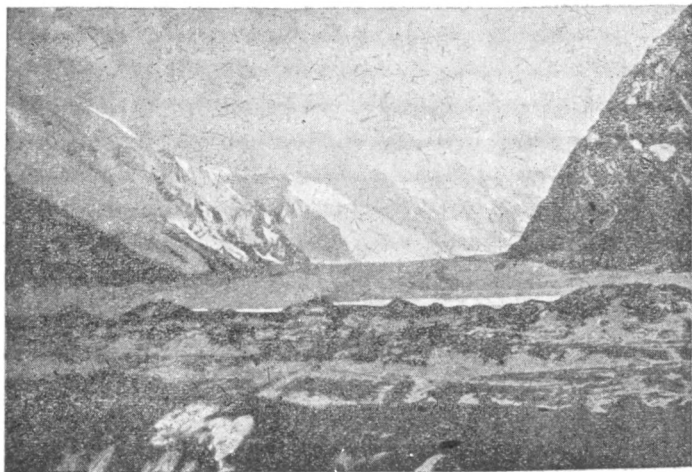

Мал. 47. Коло підшви Хан - Тенґрі

поволі починає танути, і доводиться йти по суті в воді. Що далі йдемо, то грубшає шар сьогоднішнього снігу. Він вкрив усі тріщини і щілини льодовика і доводиться ввесь час намацувати перед собою шлях кригорубом, щоб не втелепатися в провалля.

Нарешті, підшва Хан - Тенґрі. Ми бачимо лише її та амфітеатроподібний початок гори, бо все інше

окутали хмари. Чекаємо з півгодини, щоб зфотографувати. Нарешті, хмари трошки розходяться і нам видно вершечок гори. Фотографуємо хоч це. Ми мали думку лізти на Хан-Тенгі. Тепер ми бачимо, що про це не можна й думати. Харчів залишилось рівно на чотири дні і якраз чотири дні треба, щоб дістатися до табору. Розріджене повітря навряд чи сприятиме

Мал. 48. Льодовик «Комсомолец»

збиранню на гору. Треба було відпочити, пожити кілька днів, щоб акліматизуватися, звикнути до повітря. Але ж змоги цієї у нас немає. З рештою, ми задоволені з того, що побачили Хан-Тенгі так близько. Адже ми дивимось на нього з такого віддалення перші після Мерцбахера.

Вертаємо назад. Другого дня обслідуємо льодовик, що впадає в Інильчек, фотографуємо, даємо назву «Комсомолец». Його довжина понад п'ятнадцять кілометрів, з обох боків язика височезні напівциліндричні дві гори, вони стоять, як вартові. На мапі цього льодовика не нанесено, та й взагалі на мапі цього району всі позначення дуже приблизні і не завжди відповідають дійсності. «Наш» льодовик міг би бути прикрасою таких гір, як Кавказ: тут, порівнюючи з льодовиком Інильчеком, він маленький, але і п'ятнадцять кілометрів довжини «Комсомольця» для льодовика — це солідно.

По дорозі натрапляємо на піраміду з каменя і зверху консервну коробку — це друга наша група. Знаходимо записку. Яка радість знайти записку в пустелі, знати, що десь поблизу є люди, і хоч цю записку було адресовано не нам, ми радіємо, як ніколи.

Через два дні ми зустрічаємося з першою групою на базі, де на нас чекають коні.

Ще через день ми з'їжджаємо на тверду землю і навскачки летимо до нашого «парку», де стоїть охорона.

Лише переїхати річку і ми «дома». Вона сьогодні пиниться дужче, ніж завжди, вода реве, одержавши підмогу від недавно випалого снігу. Коні по черево у воді ледве йдуть, ризикуючи, що їх щохвилини може збити вода.

Переїхали всі, лише фотограф, тов. Заричняк, зацікавившись якимсь краєвидом, залишився на тім боці. Ось, нарешті, і він в'їжджає у воду. Але що це?.. Вже коло берега кобила чомусь починає ставати

цапа, потім поринає у воду. Її верхівець, одягнутий в кавказьку бурку, пірнає за нею у воду, що її температура звичайно визначається — «крига не тане, вода не замерзає». Кінь швидко вибирається на берег, а верхівець ще кілька разів ховається під воду, намокла бурка тягне на дно, швидка течія річки не дає стати на ноги, [збиває й несе вниз!]. Але, на

Мал. 49. Переправа через р. Інильчек

щастя, вода сама прибила його до берега, і він блідий, з тримтячим підборіддям, не вірячи собі, що він врятувався від майже вірної смерти, вилазить на берег! Та тут чекала його ще одна несподіванка: все його майно, фото-апарат, платівки з світлинами льодовика — все сховалося в каламутній воді Інильчеку. Льобити речі було марно.

Цей випадок зменшив нашу радість повернення, але й у таборі чекали не радощі.

Виявляється, що на загін напала контрабанда в кілька десятків чоловіка, і хоч перемога залишилась на наших боці і всі цілі, але червоноармійцям довелося не спати десять ночей, чекаючи несподіваного нападу. Семи чоловікам довелося відбиватися від банди в п'ятдесят кіннотників і не дивно, що командир загону добре таки змарнів.

Завтра вирушимо знову на Тюз в населені місця. Починається дощик і це трохи звеселює всіх, бож ми знаємо, що киргизи хоч народ і войовничий, але в негоду воювати не дуже охочі. Наші сподіванки виправдалися — ніч минула спокійно.

Ранком ми не пізнаємо табору. Вночі дощ перейшов на сніг і тепер все вкрито білим простирадлом. Зеленої трави як не було. Чорна загата льодовика теж біла. Угорі ще кружать сніжинки й ховають верхівлі гір.

Рушаємо на Тюз. Як на прощання, на схил найближчої гори вийшов табун теке. Ми не турбували їх пострілами.

Перевалити Тюз цього разу було тяжче. Снігу накидало силу і коні ледве-ледве пройшли найнебезпечніші місця. Але ось і Тюз позаду. В новій долині снігу як не було і ми знову попадаємо в літо, правда, гірське, холодне, але ще літо. Ще день їзди, і ми вже ночуємо в юртах.

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	3
Від Москви до Ташкенту.— Зустріч з земляками.— Аральське море.— 40° за Р.— Жінки з закритими обличчями	7
Україна чи Середня Азія? — Місто - сад.— Європейці їдять без ложок.— Киргизькі красуні.— «Пожа- луста три рубля». — «Українці утратили своє націо- нальне лице»	11
Вулиця на 90 кілометрів.— Країна куряви й тополь.— За фунт опіуму— фунт золота.— Буамська щіли- на. - Африка в Азії	16
1600 метрів над рівнем моря.— Тепле озеро.— Курорт з юрт.— Каракол.— «Українізація» в Караколі . .	21
Накурився ганау.— Киргизький кишлак.— Баї та манани.— Опій.— «Семіречка». — Перевал Кзил- кляр.— «Сана - Таш». — «Кайда — бурасин?» — Пе- реправа через Каркаринку	27
Каркара - джарманка.— Китайські коні.— Усман.— Кок- бар	38
Перша неприємність з кіньми.— Скільки кілометрів ми проїхали? — Друга неприємність з кіньми.— Ночі- вля в кочовника	54
Кок - Пак.— Полювання на кіз.— Розмова телефоном .	71
Виїжджаємо.— Набоков.— Перевал. Кок - Пак.— Сарид- джас	84
Зустріч з контрабандою.— 4030 метрів над рівнем моря.— Зустріч з Мисовським.— Ведмідь «показує клас» альпінізму	95

Інильчек.— Набоков розповідає.— Коло льодопаду.— Теке.— Гірська хвороба	100
На льодовик! — Озеро в кризі. — Чи холодно на льо- довику. — Ночівля під снігом.— Хан-Тенґрі.— Пе- реправа через ріку Інильчек	107

